

KOVÁCH IMRE

A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és batalmi változásai

4. A VIDÉKI TÁRSADALOM. VÁLTOZÁS ÉS ÁLLANDÓSÁG

4.1. A foglalkozási szerkezet

A negyedik fejezet első része a *vidéki foglalkozásszerkezet* változásainak az összefoglalása a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján. A statisztikai gyakorlatot követve a *községek adatait* mutatom be annak a tudatában, hogy a vidéki és a községi egymást átfedő, de nem teljesen azonos kategóriák.

A községi foglalkozásstruktúra elsődleges jellegzetessége az *inaktívak magas jelenléte* (4.1.1. tábla). A községekben mindössze 30,9% az aktívak aránya 1996-ban, ami közel 10%-kal alacsonyabb a főváros hasonló mutatójánál, és jóval elmarad a többi város átlagától is. 2005-ben is a vidékieknek csak mintegy harmada aktív munkavállaló. Az eltartottak aránya nagyjából azonos a településkategóriák között. A *munkanélküliségi ráta* a községekben csökkent ugyan a '90-es évek közepe és 2001 között, de lényegesen magasabb, 13,2%, mint a városokban (4.1.5. tábla). Az uniós csatlakozást követő évre viszont nőtt a vidéki munkanélküliek száma és a munkanélküliségi ráta is. A 1 166 415 foglalkoztatottra 193 168 munkanélküli jut a községekben 2005-ben, míg a hasonló mutatók a városok esetében 2 679 971 foglalkoztatott és 274 045 munkanélküli.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a községekben is jelentős mértékben visszaesett, és alig haladja meg a 10%-ot (4.1.2. tábla). A *mezőgazdasági foglalkoztatottak* szinte teljesen visszaszorultak a községekbe, pedig korábban a különböző városkategóriákban is jelentősebb volt az arányuk. A községi foglalkozásszerkezet abból a szempontból hasonló a teljes foglalkozásstruktúra változásaihoz, hogy a szolgáltatásokban dolgozók adják a legnagyobb foglalkozási csoportot, és az ipar is megelőzi a mezőgazdaságot a foglalkoztatottak számát tekintve. Az ipari foglalkoztatottságuk száma 2001-ig alig változott a községekben, a mezőgazdasági keresőké esett vissza jelentősen, és csak néhány tucat községben magasabb, mint 10%. A községek keresőinek a fele dolgozik a szolgáltató szektorban.

A foglalkoztatottak *iskolai végzettsége* követi a *településlejtőt* (4.1.3. tábla). A községi foglalkoztatottak közel egyharmada csak nyolc általánost vagy kevesebbet végzett. A foglalkoztatottak társadalmi rétegződése is a települési lejtőt követi: a községek foglalkoztatottjai az alacsonyabb presztízsű rétegekben felülreprezentáltak.

A vidéki munkaerőpiac jellegzetessége az ingázóknak a városiakhoz hasonlított sokkal magasabb száma. A vidéki aktív munkavállalók közül 713 768 fő (62%), míg a városi aktív keresőkből 507 556 fő (19%) a naponta ingázó 2005-ben.

A településlejtő alján található kistalvák lakosságának foglalkoztatottsági szerkezete még nagyobb szerkezeti problémákat mutat. A munkanélküliségi ráta a községek átlagá-

Részletek a februárban megjelenő *A vidék az ezredfordulón* című kötetből. (A szöveget jegyzetek nélkül közöljük.)

nak a két-háromszorosa is lehet. Például Virág Tünde elemzése szerint az Encsi kistérségben 2001-ben 9,0% volt a munkanélküliek aránya 2001-ben, míg az országos adatok szerint a teljes munkaerőpiacon 4,1%, a községekben 5,6%, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 6,9%-os. Az ingázók száma is a hátrányokat halmozó kistérségekben csökken a leggyorsabban. A kisfalvak cigány lakosságát sújtó munkaerő-piaci diszkrimináció az egyik oka a hátrányok összegződésének.

4.1.1. tábla. A gazdasági aktivitás településkategóriák szerint, KSH, Népszámlálás 2001, %

Gazdasági aktivitás	Összesen	Budapest	Megye- székhely	Többi város	Község
Gazdaságilag aktív népesség					
Aktív kereső	35,2	40,2	38,1	35,5	30,9
Gyermekgondozási ellátás mellett dolgozó	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Nyugdíj, járadék mellett dolgozó	0,9	1,6	1,2	0,8	0,6
Foglalkoztatott együtt	36,2	42,0	39,4	36,4	31,6
Munkanélküli	4,1	2,8	3,7	4,2	4,8
Gazdaságilag aktív népesség együtt	40,3	44,8	43,1	40,6	36,4
Gazdaságilag nem aktív népesség					
Gyermekgondozási ellátásban résztvevő	2,9	2,1	2,4	2,9	3,4
Saját jogú öregségi nyugdíjas, járadékos	19,8	23,3	18,9	18,9	19,4
Rokkantsági nyugdíjas, járadékos	5,7	3,6	4,8	5,7	7,1
Hozzá tartozói jogú nyugdíjas, járadékos	1,6	0,6	1,1	1,6	2,4
Egyéb inaktív kereső	2,4	1,6	1,8	2,3	3,1
Inaktív kereső együtt	32,4	31,3	28,9	31,5	35,5
Nappali tagozatos tanuló	16,9	15,5	18,9	17,4	16,1
Egyéb eltartott	10,5	8,5	9,2	10,5	12,1
Eltartott együtt	27,3	23,9	28,0	27,9	28,2
Gazdaságilag nem aktív népesség együtt	59,7	55,2	56,9	59,4	63,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	10 198 315	1 777 921	1 820 947	2 974 012	3625

4.1.2. tábla. A településkategóriák népességének megoszlása a gazdasági ágazatok szerint, KSH Népszámlálás 2001, %

Településtípus	Összesen	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Ipar, építőipar	Szolgáltatási jellegű ágazatok
1980				
Budapest	1 028 877	4,0	42,6	53,4
Megyeszékhely	875 370	5,4	45,9	48,6
Többi város	1 413 258	16,9	46,7	36,4
Község	1 748 150	36,1	35,7	28,2
Ország összesen	5 065 655	18,9	41,9	39,1
1990				
Budapest	917 438	3,2	34,3	62,6
Megyeszékhely	833 039	5,2	39,8	55,0
Többi város	1 310 014	14,6	42,6	42,9
Község	1 464 481	29,8	34,8	35,4
Ország összesen	4 524 972	15,5	37,9	46,7
2001				
Budapest	746 018	0,5	21,3	78,2
Megyeszékhely	717 212	1,7	30,4	67,8
Többi város	1 082 403	5,5	36,9	57,6
Község	1 144 636	11,1	38,1	50,8
Ország összesen	3 690 269	5,5	32,9	61,6

4.1.3. tábla. A foglalkoztatottak a legmagasabb befejezett iskolai végzettség és településtípus szerint, Népszámlálás 2001, %

Településtípus	Összesen	Általános iskola		Középiskola		Egyetem, főiskola stb.
		8. év- folyamnál alacsonyabb	8. év- folyam	érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	érettségivel	
Budapest	20,2	16,5	14,0	11,3	24,8	32,9
Megye- székhely	19,4	9,6	14,1	17,1	21,4	25,7
Többi város	29,3	25,7	29,4	32,2	29,1	25,4
Község	31,0	48,2	42,5	39,4	24,7	16,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Budapest	100,0	0,7	13,6	16,1	39,8	29,8
Megye- székhely	100,0	0,4	14,2	25,4	35,8	24,2
Többi város	100,0	0,7	19,6	31,7	32,1	15,9
Község	100,0	1,2	26,9	36,6	25,8	9,4
Összesen	100,0	0,8	19,6	28,8	32,5	18,3

4.1.4. tábla. A foglalkoztatottak társadalmi rétegek és a lakóhely településtípusa szerint,
KSH Népszámlálás 2001, %

Társadalmi réteg	Összesen	Budapest	Megye- székhely, megyei jogú város	Többi város	Városok együtt	Községek, nagy- községek
1. Felső- és középszintű vezetők, nagy- és középvállalkozók	100,0	28,3	26,2	26,1	80,6	19,4
2. Magasan képzett értelmiségiek, magas beosztású hivatalnokok, szakértők	100,0	38,1	29,6	20,7	88,4	11,6
3. Alsó vezetők, alsó szintű értelmiségiek, beosztott hivatalnokok, magasan képzett technikusi, irányítói foglalkozásúak	100,0	28,0	25,2	25,5	78,6	21,4
4. Egyéb technikus, irodai, szakképzett kereskedelmi, szolgáltatási foglalkozásúak	100,0	23,8	24,1	26,4	74,3	25,7
5. Nem mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	100,0	22,2	21,9	27,9	72,0	28,0
6. Mezőgazdasági kisfoglalkoztatók, önálló vállalkozók	100,0	2,6	7,4	28,8	38,7	61,3
7. Közvetlen termelésirányítók és szakképzett ipari foglalkozásúak	100,0	14,3	19,8	29,1	63,3	36,7
8. Betanított munkát végzők	100,0	10,8	18,0	28,3	57,0	43,0
9. Egyszerű – szakképzetlen – munkát végzők	100,0	14,0	17,8	27,2	59,1	40,9
Összesen	100,0	20,2	21,8	26,9	69,0	31,0

4.1.5. tábla. A gazdaságilag aktív és a gazdaságilag nem aktív népesség megoszlása és a munkanélküliségi ráta településtípusonként, 1996–2005, KSH Népszámlálás 2001, Mikrocenzus 2005, %

Településtípus	Összesen	Gazdaságilag aktív népesség			Gazdaságilag nem aktív népesség	Munkanélküliségi ráta
		együtt	foglalkoztatott	munkanélküli		
az összesen %-ában						
<i>1996</i>						
Budapest	1 900 732	40,7	37,3	3,4	59,3	8,3
Megyeszékhely	1 803 909	41,5	37,5	4,0	58,5	9,7
Többi város	2 705 320	39,9	35,0	4,9	60,1	12,3
Községek	3 788 206	36,1	30,4	5,7	63,9	15,7
Ország összesen	10 198 167	38,9	34,2	4,7	61,1	12,2
<i>2001</i>						
Budapest	1 777 921	44,8	42,0	2,8	55,2	6,3
Megyeszékhely	1 820 947	43,1	39,4	3,7	56,9	8,6
Többi város	2 974 012	40,6	36,4	4,2	59,4	10,4
Községek	3 625 435	36,4	31,6	4,8	63,6	13,2
Ország összesen	10 198 315	40,3	36,2	4,1	59,7	10,1
<i>2005</i>						
Budapest	1 695 814	47,1	44,5	2,5	52,9	5,4
Megyeszékhely	1 788 651	44,8	40,5	4,3	55,2	9,6
Többi város	3 178 702	42,6	37,8	4,8	57,4	11,4
Községek	3 427 163	39,7	34,0	5,6	60,3	14,2
Ország összesen	10 090 330	42,7	38,1	4,6	57,3	10,8

4.1.6. tábla. A gazdasági aktivitás településkategóriák szerint, KSH, Mikrocenzus 2005, fő

Térség, igazgatási rang	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
Budapest	1 695 814	754 957	42 982	514 648	383 227
megyeszékhely (m.jv.)	1 788 651	723 581	76 981	502 837	485 252
többi megyei jogú város (m.jv.)	202 064	83 611	8 779	57 825	51 849
többi város	2 976 638	1 117 822	145 303	905 157	808 356
városok Budapest nélkül	4 967 553	1 925 014	231 063	1 465 819	1 345 457
városok Budapesttel	6 663 167	2 679 971	274 045	1 980 467	1 728 684
községek	3 427 163	1 166 415	193 168	1 097 207	970 373

4.2. A vidéki szegénység

4.2.1. Értelmezések

A *mélyszegénység*, az *underclass* nagysága, a *vidéki romák* társadalmon kívülre rekedtsége, a roma és nem roma nincstelenség és alávetettség jelenségei, a *gyermekszegénység*, a nyomor új formái és mindezek tragikus következményei, a kiszolgáltatottságot kihasználó bűnözés, a reménytelenség, a véres konfliktusokhoz és gyilkosságokhoz vezető *etnikai konfliktusok*, a felelőtlen politikai beavatkozás és az erőszak miatt a *vidéki szegénység* a magyar társadalom legdrámaibb problémájává vált. A *vidéki szegénység* növekedése, más okok miatt és következtében, eltérő formákban és nagyságban, de Európa sok régiójában regisztrált jelenség. A világ szegénységének többsége rurális régiókban él, de a kérdéskörrel foglalkozó szociálpolitikusok és társadalomtudósok hajlamosak a vidéki szegénység jellegzetességeiről megfélekedni, és azt a városi szegénységgel erősen összekapcsolódó jelenségnek tekintik. Ennek részint az az oka, hogy a globalizáció korszakában a *helyi szegénység* változatos formái, a *depressziós térségek és települések* létrejötte a nemzeti és nemzetközi gazdasági, munkaerő-piaci folyamatok következménye. A hazai szegénységről író szerzők is a gazdasági átrendeződés és a globalizálódás során a nemzetközi munkaerő-piaci és gazdasági rend „félperifériájára” történő besorolódásban és a poszt szocialista változás félsikerű politikai menedzselésében látják a *vidéki szegénység, a mélyszegénység* megdöbbentő nagyságának okát. Tickmayer (2006) elemzése szerint a vidéki szegénység értelmezésének *egyéni, strukturális és középszintű* változatai léteznek a szakirodalomban. Az egyéni magyarázatok olyan demográfiai jellemzőkkel magyarázzák a szegénységet, amelyek együtt járnak a *mélyszegénységgel*, mint például az *etnikai különbségek*, a *nemi különbségek*, az *alacsony iskolai végzettség*, a *kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzet* vagy a *családi állapot*. A strukturális értelmezés a modernizáció, az osztály, a piacok, a politikai folyamatok elemzésén keresztül megközelített *fejlesztési paradigma*, a gazdasági változás, a *globalizáció* és az átrendeződés folyamatának a viszonylataiban értelmezi a vidéki szegénység növekedését. A középszintű elméletek a nemi különbségek és a *patriarchális családi viszonyok*, a *faji és etnikai kérdések*, a *politikai hatalom* és a *társadalmi tőke*, a *falu-város kapcsolat*, a *migráció*, a *globalizáció* és a *fejlesztési diskurzusok* szerepét értelmezik a vidéki szegénység kialakulásában, fennmaradásában és terjedésében. Milbourne (2004) elemzése és más munkák (például Cloke és társai 2003) arra hívják fel a figyelmet, hogy a *rurális szegénységnek* nemcsak a nagysága mélyül, hanem korábban ritkábban tapasztalt formái is tömegessé váltak, így a *hajléktalanság* is. Shucksmith és Chapman (1998) azt írja le, ahogy a fejlesztési projektek hozzájárulnak a projektekből kimaradó helyiek további *kirekesztődéséhez*, míg Sibley (2006) a *kirekesztés/befogadás* helyi társadalomban működő formáinak és a szegénység növekedésének a kapcsolatát hangsúlyozza.

Az új uniós államokban a szegénység és különösen a rurális szegénység gyors növekedését regisztrálták 1990 után. Lengyelországban például a '90-es évek közepén 12–15% volt a szegénynek tartott vidéki háztartások aránya, de az ezredfordulón a vidékieknek már 42%-a élt a *szubjektív szegénységi küszöb* alatt. Romániában a vidékiek 20–25%-a számít szegénynek. A szegénység meghatározása nagyon sok módon történhet, de az előbbieken felsorolt adatok szerint a vidéki szegénység a poszt szocialista régió egészének a *válságjelensége*.

A magyar vidéki szegénységről szóló irodalomban, ha nem is egyenlő súllyal, de megtalálható a fenti közelítések többsége, Laki László (2008) kutatásai írják le, hogy a *halmozottan hátrányos helyzetű vidéki kistérségekben* a vizsgált fiatal korosztályok szüleinek legfontosabb társadalmi jellemzője a társadalmilag szervezett munkaerőpiacokról való kiszorultak nagyon magas aránya. A 35–55 éves korosztályhoz tartozó apák alig több mint fele, az anyák 45%-ában volt munkaviszonya a vizsgálat időpontjában. Az egyes régiók között folyamatosan növekednek a jövedelmi, munkaerő-piaci és egyéb különbségek. A hátrányos helyzetű körzetek, a vidéki szociális problémák Laki értelmezésében a „félperiferiális” kapitalizmus következményei. Kovács Katalin (2005) szerint hatszázezer körüli népesség él a legrosszabb helyzetű *gettósodó falvakban*. További mintegy háromszázezer fő lakik a már elöregedett vagy rövidesen elöregedő településeken. Csatári Bálint (2007) arra mutatott rá, hogy míg az EU 27 tagállamában az erőteljesen vidékies térségek életszínvonala az uniós átlag 61,7%-át éri el, magyar viszonylatban ez az érték 38,7%. Az unióban (beleszámítva Romániát és Bulgáriát is) Magyarországon a legnagyobb a különbség a legfejlettebb városok és a legszegényebb vidékies megyék között. Kovács Katalin (2007/1) 35 hátrányos helyzetű kistérségre kiterjedő kutatása szerint a vidéki települések helyzetét a folyamatos *polarizálódás* jellemzi. Csökken az átlaghoz közeli és nő az alsó és felső szegmenshez tartozó települések száma. Míg 1990 és 1995 között 130, 2001 és 2005 között 442 település tartozott a szegénységbe süllyedt kategóriába. A polarizálódás regionális vonatkozásban is új különbségek forrása. 1993 és 2007 között a Közép-Dunántúl, a Nyugat-Dunántúl és a Dél-Alföld régióban csökkent az alsó decilisbe tartozó települések száma, ahová korábban még ezekből a régiókból is nagyobb számú település tartozott. A leghátrányosabb helyzetű települések koncentrációja és a *leszakadás* az Észak-Alföld, Észak-Magyarország és a Dél-Dunántúl régiókban számottevő. A területi hátrányok állandósulnak is Virág Tünde szerint, mert amíg 1993 és 2001 között a legsó decilisbe került települések 40%-a, 2001 és 2007 között már csak a negyede változott. A gettósodó területek kialakulását Virág több tényezőre vezeti vissza. A hátrányokat halmozó területek kimaradtak a modernizációból, a legtöbb esetben különböző határok mellett meghúzódó periferikus területek marginalizálódnak, a szocialista területfejlesztési politikából ezek a területek kimaradtak, a '90-es évek munkahelyteremtő programjai, az újrakörzetesítés és a központosítás fokozták az amúgy is leszakadó régiók hátrányait. Beluszky és Sipos (2007) számításai szerint 911 község (az összes közel harmada) tartozik a rossz munkaerő-piaci helyzetű, fogyó népességű, hátrányos helyzetű, torzult demográfia társadalmi szerkezetű falvak közé, ahol 440 000 volt a lakosság összlétszáma.

4.2.2. *Etnicizálódás*

Ladányi és Szelényi a *falusi szegénység etnicizálódását*, a nagytömegű, képzetlen, munkanélküli roma népesség *falusi gettókba* záródását mutatták ki. Kemény és Janky adatai szerint (2003) a magyarországi roma népesség valamivel több mint fele él falvakban, többnyire rendkívül hátrányos körülmények között. Virág Tünde mutatta ki a leghátrányosabb helyzetű települések társadalmi jellemzőit elemezve, hogy ezekben a falvakban a foglalkoztatottság az országos átlag alig fele, az országos átlagnál nyolcszor többen tartják magukat cigánynak. A három leghátrányosabb régió közül a Dél-Dunántúl,

az Észak-Magyarország, tehát az aprófalvas területeken sokkal magasabb a magukra romaként tekintők aránya, mint az Észak-Alföld régióban. A romák koncentrációja még a leszakadt régiókban is követi a településlejtőt, és ott magasabb, ahol a szelektív migráció a legnagyobb arányú volt, és a legtöbb települési hátrány is összpontosultan jelentkezik.

Ladányi és Szelényi (2004) sok éven keresztül Csenyétén végzett kutatásai pontos láttelepet adnak a romák kistelepüléseken történő letelepedésének és többségbe kerülésének. A helyi anyakönyvek adatai világították rá arra, hogy a cigány népesség a gazdasági és társadalmi körülményekre válaszul a XIX. század második felétől több hullámban költözött el majd vissza a faluba. Csenyéte a XX. század végén vált szinte teljes mértékben romák által lakott községgé. Az *etnikai gettó* a poszt-socialista kor „terméke”. A csenyétei kutatás a gettósodás fékezésének és a *szociálpolitikai eszközök* korlátjainak nehézségei szempontjából is fontos tanulságokkal szolgált. A kutatók alapítvány létrehozásával, külföldi és hazai pénzforrások mozgósításával, szakemberek alkalmazásával a szociálpolitika különleges eszköztársaságát hozták létre. A „beavatkozás” ennek ellenére nagyon nehezen vezetett eredményhez. Az „underclass” kitaszítottágán végül is a gyerekek iskoláztatása és a „parasztosítás”, a részleges önellátásra termeléshez szükséges tőkék, eszközök és készségek elterjesztése változtatott valamelyest. Ez a magyarországi körülmények között különlegesen koncentrált szegénység enyhítését célzó, hosszabb időtartamú akció is csak korlátozott sikerhez vezetett. Az ország más településein bezáruló etnikai szegénységi gettó és annak összes következménye a szociálpolitika jelenlegi eszközeivel még kevésbé feloldható.

Virág (2007) alsószentmártoni beszámolója a *munkanélküliség* szerepét mutatja be az etnikai gettók kialakulásában. Alsószentmárton roma társadalmi gazdasági és iskolázottsági szempontok szerint is rétegzett, de az etnikai gettóba záródás ettől függetlenül egységesen sújtja őket. Kovács Éva (2008) a vidéki ipar leromlásának, a drávaszabolcsi, volt lengyári lakótelep helyén létrejövő romák és nem romák által lakott *szegénységi gettó* példájával illusztrálja a vidéki szegénység egy másik útját. A gyárban elsősorban betelepülők dolgoztak, számukra építették a telepet. A lengyár bezárását követően a telepieknek semmilyen tőkéje sem volt az új helyzetből adódó hátrányok ellensúlyozására. A drávaszabolcsi munkások inkább csak az alternatív stratégiákhoz szükséges készségekkel és helyi kapcsolati tőkével rendelkeztek. A telepieket korábban sem nagyon fogadta be a helyi társadalom, de a munkanélküliség és a nincstelen romák kezdődő letelepedése a szociális gettósodást teljessé változtatta.

Durts Judit (2008) azt mutatta be, ahogy a '80-as évek végétől a helyi társadalmak roma és nem roma része között *elmélyülő társadalmi különbségek a térbeli szegregációt* is előidézik, amivel az etnikumok közötti szimbolikus határvonalak is végleg átjárhatatlanná váltak. A térben és szociálisan bezáródó cigánytelep lakói, külső támasz hiányában, a roma uzorások és maffiák hálójába kerülnek, ami tovább növeli elszigeteltségüket. Ebben a tanulmányban szerepel a bordói pozitív példa, ahol a 20%-ot kitevő cigányság integráns része a helyi társadalomnak. Az '50-es és '60-as években néhány karizmatikus helyi vezető tevékenységének hála a helyi cigány férfiak legalább a nyolc osztályt elvégezték, és a végzettség birtokában el tudtak helyezkedni a bányákban és az iparban. Az legalább alapfokú iskolai végzettség megszerzése a cigány családokban erős hagyománnyá vált. Az önkormányzat megakadályozta a cigánytelep létrejöttét, és a rászó-

muló romáknak a nem roma házak között vásárolt, biztosított lakóházat. A helyi romák maguk lépnek fel a másik településről történő „szegény” és megbízhatatlannak tartott romák faluba költözése ellen. Ezt a sikertörténetet, amelynek a forrása a helyi intézmények, az iskola és az önkormányzat megfelelő működése, 2007-ben egy kormányzati szintű elhatározás, az iskolai körzetesítés, az általános iskola más településre helyezése sodorta veszélybe.

A vidéki szegénység mértéke és mai formái folyamatosan, a politikai rendszerváltás kezdetétől alakultak ki, és nem vezethetők vissza egyetlen forrásra. Az okokat az etnicizálódás mellett a munkaerő-piaci folyamatokban, a mezőgazdasági privatizáció következményében és a szociális és az iskolarendszer elégtelen működésében és, részben, a nemi különbségek sajátos alakulásában adja meg a nagyszámú elemzés.

Az etnikai és nem etnikai alapú *zárványosodás*, gettósodás hátterét az elemzések leginkább a *munkaerőpiac fragmentáltságában* és fragmentáló hatásában látják. A falusi származású, városi gazdaságban alkalmazott szakképzetlen és betanított munkások nagyrészt kiszorultak a munkaerőpiacról és a kislavakba „torlódtak” vissza. Laki (2007) észak-alföldi hátrányos kistérségekben végzett kutatása a háztartások 32%-ában talált kétkeresős háztartásokat. A családok 25%-ában nem volt egyetlen aktív kereső sem, további 38%-ban is csupán az egyik felnőtt dolgozott. A 14–17 éves korosztály negyede olyan családokban nő fel, ahol a szülők hosszabb ideje munkanélküliek, a fiatalok nem szocializálódnak a munka világára.

Laki László (2002) korábbi alföldi vizsgálatai szerint a megkérdezettek háztartásai valamivel több mint 40%-ában fordult elő, hogy a felnőtt keresők munka nélkül maradtak. A legkisebb lélekszámú falvak háztartásainak a kétharmadában nincs kereső. 1998-ban a regisztrált városi munkanélküliség 6,7%, a községi 8,3%, az 500 fő alatti falvakban 10,5% volt. A tartósan magas munkanélküliség indítja meg az elvándorlást és egyes régiók elnéptelenedhetnek. A 141 vidéki kistérség közül 33 a fokozottan veszélyeztetett a tartós munkanélküliség és az elvándorlás együttes veszélye miatt.

4.2.3. A mezőgazdasági szerkezetváltás hatásai

A vidéki szegénység egyik oka a *mezőgazdasági szerkezetváltás* módjában és időzítésében adható meg. Ez azért okozott nehezen feldolgozható *társadalmi traumát*, mert a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságának a legkeményebb korszakával és a korábban hatékony *lokális redistribúció átalakításával* egy időben történt meg. A rurális munkanélküliség sokkal magasabb a városinál. A mezőgazdasági létszámcsökkenés a falusi, bejáró, szakképzetlen munkásokat az átlagosnál nagyobb mértékben sújtotta. A vidéki munkanélküliség és a munkaerőpiac átrendeződése sokkolta a vidéki lakosságot, és a *kényszerpályák* és új gazdasági magatartásformák sokaságát hívta életre.

A politikai rendszerváltás és a gazdasági átalakulás nagyon gyors társadalmi változásokat és átrétegződési folyamatokat indított el. 1989 után nemcsak az új tulajdoni szerkezet és a piacgazdaságban jobban értékesíthető egyéb tőkefajták (kapcsolat, vagyon, információ) birtoklása szerint rendeződött át a rurális társadalom, hanem folyamatosan nő a különbség a nagyvárosi és rurális települések lakosságának életfeltételei között, és eltűnt a '80-as évek társadalmi újratermelési rendje is. A '90-es évek első felében gyorsan

növekedtek a társadalmi különbségek. A vidéki települések lakosságának leszakadása meghaladta a teljes lakosság differenciálódásának a mértékét is. Az egyes munkajellegű kategóriák közül 1996-ban már az aktív keresők között a mezőgazdasági fizikaiak és önállók egy háztartástagra jutó jövedelme volt a legalacsonyabb.

A *társadalmi differenciálódás* nem csupán a falvak és városok lakossága közötti különbségeket növelte meg régióként és kistérségenként eltérő arányokban, hanem a rurális társadalmakban is egyre nagyobb különbségeket hoz létre. A '90-es évek második felére a vidékiek legalább harmadának reménytelenné vált a helyzete, nagy részüknek se munkája, se megfelelő képzettsége és mobilizálható vagyona sem volt. Nemzetközi összehasonlítás szerint hat poszt-socialista ország rurális társadalmi közül (Lengyelország, Bulgária, Oroszország, Szlovákia, Cseh Köztársaság és Magyarország) a magyart jellemezték a legnagyobb különbségek. A szociális ellátásoknak, segélyeknek sem alakították ki a speciális falusi körülményekre adaptált változatait. A szociális munka és a szociálpolitika sokkal kevésbé volt hatékony a vidéki kistelepüléseken, mint a városokban.

A nemzetgazdasági ágazatok közül a mezőgazdaságban volt a leggyorsabb a privatizáció, amelynek több oka is van, de amelyek közül a legfontosabb, hogy a politikai érdekek legyőzték az egyébként meglehetősen gyengén és hatástalanul megfogalmazott gazdasági és szociális átalakítási programokat.

A mezőgazdaság abban az időben is *csak az egyik legnagyobb ágazata volt a rurális gazdaságnak*, amikor 1 milliónál több embert alkalmazott. Leépülése mégis a teljes rurális lakosság kereseti lehetőségeire hatással volt. A szövetkezetekből és állami gazdaságokból mintegy 8–900 ezer fő távozott más ágazatokba, vagy vált munkanélkülivé, és ez önmagában azt jelenti, hogy kevés az olyan vidéki háztartás, amelynek ne kellett volna átalakítani kereseti és fogyasztási stratégiáját a háztartás csökkenő erőforrásaival szembeülve. A mezőgazdasági kisüzemi termelés rendszerének változásai pedig valószínűleg szinte minden rurális háztartás kereseti esélyeit gyengítették. Az ilyen méretű változás, még ha voltak nyertesei is, *tömegek számára feldolgozhatatlan stresszhelyzetet okozott*. Andorka Rudolf (1996) kutatási eredményei szerint ez mérhető is volt: a falusiak között nagyobb arányban lehetett megtalálni a *stresszre* visszavezethető és egyéb betegségek következményeit, mint a városiak között.

1993-ban több száz ezer falusi háztartás következményeit tekintve három *drámai veszteséget* is elkönnyelhetett. A törvényhozásban olyan szabályokat fogadtak el, amelyek nem lehetett más következménye, mint a *tömeges elszegényedés*. 1992 végéig lehetett kivinni a szövetkezetből a nevesített szövetkezeti tulajdon részarányának megfelelő értékű gépet, állatot, amely elvileg az egyéni gazdálkodás alapja lehetett. A szövetkezeti vagyonnak csak 7,5%-át privatizálták ilyen módon 1992 végéig, mert a tagok nem bíztak az egyéni gazdálkodás eredményességében, és fenn akarták tartani a szövetkezetben a tagi viszonyukat, az abból származó jövedelmeiket és járulékaikat. A tömeges létbizonytalansághoz vezető *csapdabehelyzet* abból keletkezett, hogy az országgyűlés gyors egymásutánban fogadott el 1992-ben három nagyon lényeges szabályozót akkor, amikor a vagyontárgyak és állatok privatizálására lényegében már nem volt mód. 1993 elejétől megszűnt a szövetkezeti tagok alkalmazásának a kötelezettsége, és a menedzsment néhány hónap alatt háromszázezer embert távolított el a szövetkezetekből. 1996-ig 640 ezer fő szorult ki a szövetkezeti munkahelyekről. Ráadásul úgy veszítették el munkájukat, hogy holt, immobil vagyontárgy tulajdonosává váltak, mert egy másik

rendelkezés előírta ugyan, hogy a szövetkezeteknek ki kell fizetniük a vagyonjegy névértékét, de a végrehajtás ütemezését a szövetkezetre bízta. A súlyos gazdasági bajokkal szembesülő szövetkezeti vezetés nem sietett a vagyonjegyek értékének kifizetésével. A részvagyonjegy-tulajdonosok gyorsan szabadulni akartak a bizonytalan értékű részvagyonjegytől, és áron alul adták el azokat (a legtöbb esetben a névérték 20%-a alatt). A vagyonjegyeket a szövetkezeti vezetők, agrármérnökök, tetterősebb vállalkozók és nem helyi befektetők vásárolták fel, megteremtve az alapot a nagyobb arányú egyéni gazdálkodás megkezdéséhez. A '90-es évek második felében a szövetkezetek jelentős részének instabil helyzete miatt a részvagyonjegy új tulajdonosai kedvező áron jutottak a szövetkezeti vagyonhoz. Ez volt a termelés- és földhasználat-koncentráció kezdetének egyik gazdasági/politikai háttere. A szövetkezeti tagság egy másik vesztesége a háztáji intézményének eltörlése volt szintén 1993-ban. Néhány szövetkezet megtartotta a háztájt, de ezt törvény már nem írta elő.

A *szociális csapda* bezárult: több száz ezer ember egy év alatt veszítette el munkáját, szövetkezetbe bevitt vagy a munkája után számára nevesített vagyonát és a mellékjövedelem-szerzés lehetőségét. A mezőgazdasági alaptervékenységben korábban alkalmazott szövetkezeti tagság körülbelül fele veszítette el azonos évben a föld és vagyon feletti rendelkezés lehetőségét és mezőgazdasági munkahelyét. A kárpótlás nyomán kialakult, szétaprózott földbirtokstruktúra nem volt alkalmas nagyobb számú működésképes családi üzem kialakításához. Az erőteljes koncentrációt követően 50–120 ezer piacépes egyéni gazdaság és közel tízezer társas vállalkozás működik az országban. A falusi szegénység növekedése 1993-tól gyorsult fel. Az 1992–93-ban történtek következményeit tekintve, nagyobb hatékonysággal választották el a mezőgazdasági termelőt a földtől és a termelési eszközöktől, mint a kollektivizáció. Például csak 2000 és 2007 között közel 350 ezer család hagyott fel a mezőgazdasági termeléssel.

4.2.4. Jólét nélküli jóléti rendszer a lokális redisztribúció helyén

A vidéki szegénység harmadik okaként a *szociális rendszerek* valójában elmaradt átalakítását nevezhetjük meg. A magas vidéki foglalkoztatottság ára a szocialista korszakban az alacsony termelékenység volt, amely addig bizonyult fenntarthatónak, amíg az állami redisztribúció megfelelő forrásokat biztosított az agrárszektorban és a vidékieket foglalkoztató iparnak. Az állami redisztribúció részint a gazdaság más szektoraitól elvont és közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatott forrásokat, részint a piaci melléküzemágak jövedelmének *lokális redisztribúcióval* a mezőgazdasági alapanyag-termelésbe (és a helyi intézmények támogatására) történő átcsoportosítását jelentette. Ennek a rendszernek az eredménye volt a magas mezőgazdasági (és vidéki) foglalkoztatottság. 1993-mal ez a redisztribúció teljességgel eltűnt. A központi redisztribúciós forrásokat kivonták a gazdaságból, és az önkormányzatokhoz irányították a szociális támogatások és a segélyek fedezésére. A gazdasági redisztribúciót technikai értelemben *jóléti jellegű redisztribúcióvá* alakították át, de az újraelosztás valóságos jóléti rendszerének a finanszírozásához sohasem volt megközelítően sem elegendő forrás.

A redisztribúció változása az *önkormányzatok* szerepét növelte meg a rurális települések életében és fejlesztésében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-től a *vállalkozói önkormányzat* modell-

jének a bevezetésével kívánták a helyi szociális problémák megoldását elősegíteni. Az önkormányzatoknak, különösen a kisebb vidéki településeken nem voltak forrásaik a szociális feladatok ellátásához. A rendelkezésükbe adott, jelentős vagyon értékesítésével vállalkozásokkal próbáltak feladataiknak eleget tenni, de ez csak töredékesen sikerült. A gazdasági redisztribúció csökkentésével sokszorosára nőttek az önkormányzatok szociális feladatai, és az ehhez szükséges anyagi háttér nem állt rendelkezésre. A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségei rendkívül korlátozottak, azoknak a megoldásához állami pénz szükséges, ami a helyi vezetést politikailag kiszolgáltatottá teszi, másrészt a szociális ellátottakat a helyi hatalmi eliteknek rendeli alá. Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében fontos szerepet kap a rurális településeket a városoknál nagyobb arányban sújtó *munkanélküliség*, amelynek a mezőgazdaság mellett az ipar is meghatározó forrása. A munkanélküliség kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésében vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatásnak vannak meghatározó feladatai. Ez a hatalom azért rendkívüli jelentőségű, mert a lokális társadalmakban a gazdaság állapota és a munkanélküliség gyors emelkedése miatt folyamatosan nőnek a *társadalmi különbségek*.

A gazdasági redisztribúció jóléti jellegű redisztribúcióvá alakítása racionalizálhatja a gazdaság működését, de az infláció gyengíti a jóléti redisztribúció eredményességét, amely nem képes ellensúlyozni az árak növekedését. Erre a gazdasági redisztribúció rendszere talán alkalmasabb, mert a gazdasági vezetőknek jobbak a politikai pozíciói az infláció hatásainak kivédéséhez és a megkapott redisztributív források értékének gazdasági akciókkal, vállalkozásokkal történő megőrzéséhez. A mezőgazdasági, ipari, szolgáltatási szereplők viszont minden lehetőségüket elvesztették az infláció ellensúlyozásához és a helyi szociálpolitika támogatásához.

A '90-es évek közepére a mezőgazdasági kistermelés korábbi rendszere is teljesen átalakult. 1993 januárjától a szövetkezetek korábbi háztáji ágazatai is az átalakulás veszteséglistájára kerültek. A '90-es években még mindig milliónál több háztartás végzett mezőgazdasági kistermelést, de az időmérleg-adatok szerint a kistermelés intenzitása visszaesett, míg 1986–87-ben a férfiak 75, nők 41 percet fordítottak naponta mezőgazdasági kistermelésre, ez 1993-ra 73, illetve 34 percre csökkent. Az ezredfordulón további erőteljesebb csökkenés volt tapasztalható. Általában is nőtt a lakosság *aktivitásszerkezetében* a nem keresőtevékenységre fordított idő, ami nem annyira a lakosság aktív pihenésének a tudatos növelését, hanem a többletjövedelemszerzés lehetőségeinek a csökkenését jelenti. A '60-as évek végétől 1992-ig a *mezőgazdasági kistermelésbe* viszonylag szabadon lehetett belépni, mert a szövetkezetek vagy az integrálásra vállalkozó más szervezetek a termelés kezdetén szükség esetén garantálták a felszerelést, állatot, növényeket. A kistermelők *biztos piacra* termeltek, ahol az állam meghatározta a felvásárlói árakat, és termékeiket mindig felvásárolták. A kistermelésnek gyakorlatilag nem volt gazdasági kockázata. Nagyobb tőke nélkül is el lehetett kezdeni, és az előállított termékek fajtáját is különösebb *piaci kockázat nélkül* lehetett megváltoztatni. Olyan társadalmi csoportok is vállalkoztak a kistermelésre, akik nem a mezőgazdaságban voltak alkalmazva, és akiknek sohasem volt kapcsolata a mezőgazdasággal.

A '70-es évek közepére már többségben voltak a nem a mezőgazdaságban foglalkoztatott kistermelők, a részt vevő háztartások száma pedig jóval meghaladta a falusi háztartások számát (62, illetve 37–40% az összes háztartáson belül). A *háztájizás* nem igé-

nyelt különösen nehezen megszerezhető szakismereteket sem, az *integráló szervezetek* megtanították a megfelelő termelési technikákat. A '90-es évekre a kistermelés gazdasági kockázatának limitálása megszűnt. Mindenki saját tőkéjét kockáztatja *piaci körülmények* között, nem lehet tőke nélkül kisüzemi termelésbe kezdeni, illetve *kockázatvállalás* nélkül váltani az egyik termék előállításáról a másikra. A háztáji eltörlésével eltűnt az ingyen hozzájutható termék is, amely elég volt korábban a saját fogyasztásra tartott állapotok egész évi takarmányozásához. Egyre inkább kiszorultak a *mezőgazdasági családi termelésből* a befektethető tőke, megfelelő ingatlan, szakismeret és kapcsolati tőke nélküli csoportok, amelyeknek a családjában az esetek többségében a *munkanélküliség* is megjelent. A mezőgazdasági családi termelésnek megszűnt a társadalmi egyenlőtlenségeket ellensúlyozó funkciója, és Laki László kutatásai szerint a mezőgazdasági kistermelés egyre kevésbé lehet az eszköze a vidéki munkanélküliek túlélési stratégiáinak. A megkérdezett munkanélküliek negyedének semmilyen mezőgazdasági kistermelése nem volt, még tyúkot sem tartottak. A többiek is leginkább saját fogyasztásra és nem piaci értékesítésre termeltek. Laki falusi munkanélküliek körében végzett vizsgálatai szerint a *háztáji felszámolása* is jelentős mértékben járult hozzá egy vidéki társadalom alatti csoport kialakulásához, amely a *társadalmi perifériára* szorulva lassan elvesztette képességét és lehetőségét az integrálódásra.

Az ezredfordulóra a *vidéki szegénység* állandósult, a kitörés lehetőségei gyakorlatilag megszűntek. Egy 1998-as ILO vizsgálat szerint a szegények 43%-a volt falusi. Más kutatások azt mutatták ki, hogy az alsó jövedelmi ötödben élő háztartások 50,7, az alsó jövedelmi tizedben élő háztartások 54,5%-a falusi (KSH, 2000). A nyugdíjminimum alatt élő háztartások 54,5, a segélyezett háztartások 47,2%-a élt falun 2000-ben (KSH, 2000). Az egy főre jutó GDP az *aprófalvas* megyékben az országos átlag 60–70%-a, a budapesti adat negyede-harmada (KSH, 2000). A 15–29 éves falusi fiatalok 39%-a munkanélküli (az országos átlag 34%), a 25–29 éves falusi korosztály 27%-a inaktív, míg a budapestieké 14%. Nagy a valószínűsége annak, hogy ez áll a vidéki *szegénység bővített újrateermelőde* mögött. A magyar társadalomban – más közép-európai társadalmakhoz hasonlóan – a *szegénység gettói* nem a városokban, hanem a falvakban jöttek létre. A *rurális szegénység* különösen északkeleten és délnyugaton záródhat be hosszú időre az aprófalvas övezetekbe. A KSH 2001-es adatokon végzett számításokat a szegénység arányának a megállapítására. Az öt mutató alapján mért adat szerint az összes magyar háztartás (3 758 630) 8,6%-a, 321 378 háztartás tekinthető úgynevezett *mély szegénységben* élőknek, amelyeknek 52,3%-a, 168 104 községi háztartás. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a teljes lakosságból 920 582 fő a mély szegénységben élő, míg a községek népességéből 488 341 fő. Az adatok értékelésénél érdemes figyelembe venni, hogy a kutatók véleménye szerint a szegénységszámítások módszereitől erőteljesen függhet a szegények számának a megállapítása.

A 2000-es adatokon az előbbiben bemutatotthoz hasonló módszerrel számított szegénységi adatok szerint például mintegy 300 000-rel volt több a szegények száma, mint 2001-ben. A különbség abból adódik, hogy 2000 gazdasági konjunktúrája következtében sok háztartásban vásároltak tartós fogyasztási cikkeket, és ez a használt módszerek miatt elég volt a szegénység kimutatott számának radikális csökkenéséhez, holott egy mosógép vásárlása a szegénység okain és természetén valójában nem sokat változtat. A „község” településkategória szélsőségesen különböző gazdasági és társadalmi helyze-

tű településeket foglal magába a gazdag, agglomerációs községektől a halmozottan hátrányos helyzetű falvakig, és mivel a bemutatott adatok a községi átlagra vonatkoznak a szegénység aránya az igazán *lemaradó régiókban* sokkal súlyosabb. A KSH az uniós módszerekkel is méri a szegénységet. A mérés alapja ebben az esetben a jövedelem, tehát öt mérőszám helyett csak egy fejezi ki a társadalmi különbségeket. Az így kapott adatoknál ezért a szegénység száma lényegesen magasabb, mert a szegénység nemcsak a jövedelem, hanem egy sor más tényező (pl. képzettség, munkaerő piaci helyzet) szerint is értelmezhető. Az európai gyakorlatnak megfelelő számítás szerint az összes magyar háztartás 9,2%-a tekinthető *jövedelmileg szegénynek* (343 813 háztartás, 1 037 017 fő). A falusiak aránya az összes jövedelmi szegény között 47,2% 532 680 fő. A dolgozat korábbi részeiben hangsúlyoztuk, hogy a „vidék” szélesebb kategória a „községnél”, és érdemesebb a kisvárosok jelentős részét is a vidék kategóriájához sorolni. A valóságos helyzet ezért a „vidék” és a „szegénység” tekintetében inkább az, hogy a *nagyon szegény magyar lakosság* megközelítőleg kétharmada a vidékinek tartható településeken él. Az előbbi adatok szerint, amelyekhez hozzá lehet adni azoknak a számát is, akik egy vagy két mutató szerint tekinthetők szegénynek, a községek lakosságának legalább 20–30%-a él a *felzárkózás esélye nélkül*. Az ezredfordulóra stabilizálódó *szegénység újratermelődése* minden, a társadalmi státusz megszerzése szempontjából fontos dimenzióban megtörtént.

1990 után jelentős infrastrukturális beruházások történtek az egész településhálózatban, de az *egyenlőtlenségek kumulálódása* miatt a kistelepülések hátrányai újratermelődtek. Például a gépkocsik száma azokban a körzetekben a legalacsonyabb, ahol a tömegközlekedés a legrosszabb.

A *szociális ellátás rendszere*, a szociálpolitika ennek a folyamatnak a kezelésére sem és az ellensúlyozására sem képes a szerkezeti, funkcionális problémák és a forráshiány miatt. A szociális ellátórendszer a szocialista korszakból örökölt egyenlőtlenségekkel működik, és kevés az eszköze a városinál nagyobb arányú vidéki szegénység ellátásához. A szociális célú redistribúció (a jóléti politika eszközeinek az önkormányzatokhoz telepítése) a *forráshiányon* túl azért nem lehet hatékony, mert nem fogja össze a munkanélküliség, lakhatás és lakás problémáinak kezelését egyetlen rendszerré.

4.2.5. Az iskolarendszer

Az oktatási rendszer és a regionális változások összefüggéseivel foglalkozó elemzések szerint *1990-et követően lényegében megszűnt az oktatás társadalmi különbségeket részlegesen kiegyenlítő funkciója*. A korábbi időszakban a települések és iskolák kapcsolatát az elemzések bizonyos egyensúlyként értelmezték, amely a településszerkezet és az iskolarendszer változásai következtében időről időre felbomlott, de az iskola a társadalmi mobilitás elsődleges csatornájaként és művelődési intézményként mégis rendelkezett a társadalmi hátrányokat részint kiegyenlítő, ugyanakkor konzerváló funkcióval is. A gazdaság térszerveződésének jelentős átalakulása, nagyobb számú kistérség fejlődésének lezszakadása az országos átlagtól, az oktatásdemográfiai változások, az új közigazgatási rendszer és a települési önkormányzatok megjelenése az iskolarendszer fenntartásában megváltoztatták mind a település és iskola korábbi kapcsolatát, mind az iskolarendszer hatását a társadalmi egyenlőtlenségek növelésére/mérséklésére. Az iskolák fenntar-

tása a települési önkormányzatokra hárult. Az ismét önállóvá váló települések visszakövetelték az iskoláikat, amelyek száma nőtt a '90-es években. A körzetesített iskolákra szervezett ellátások rendszere felbomlott. A megyék és a városközpontok szerepe meggyengült, az önkormányzatok horizontális együttműködésekkel kísérelték meg a közellátás fenntartását és finanszírozását. Kozma Tamás szerint felbomlott az iskolarendszer és a településhálózat korábbi összhangja és az oktatási rendszer az ezredfordulóra vált képessé a változásokra történő válaszra.

Az egyik válasz az oktatáspolitikai részéről az kistelepülési iskolák bezárása volt. 406 olyan kistelepülés volt, ahol a lakosság száma 1000 fő alatt maradt, és ahol 8 osztályos iskolát működtettek. Liskó Ilona (2006) szerint a rosszul felszerelt *kistelepülési iskolák*, ahol hiány van a szakképzett pedagógusokból is, nem alkalmasak a többszörösen hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatására. A korszerű és jó minőségű tananyag továbbadása és a családok hátrányos helyzetének az iskolában történő kompenzálása a kistelepülések iskoláiban megoldhatatlan. A '90-es években a *községi iskolákban* nőtt a leginkább a tanulólétszám. Az iskolai bukások száma a községekben lényegesen magasabb, mint a városokban, és különösen nagyarányú volt a kistelepülések körzeteiben. A kormányzat hatékonysági és finanszírozhatósági indokok alapján 2006-ban és 2007-ben összesen 167 alapfokú oktatási intézményt záratott be. A legtöbb *iskolabezárásra* (az összes 67%-a) az 500–1999 fő lakosságú településen került sor. Az iskolabezárások harmada a kisközségekben történt. Az iskolabezárásokat és az *iskolák körzetesítését* az oktatási eredmények és az iskolák állaga nem indokolta.

Az 1074 darab ötszáz fő alatti kistelepülés közül 2009-ben már 800 kisközségben nem volt közoktatási intézmény (4.2.5.1. tábla). Az iskolák megszűnése gyakorlatilag ebben a településkategóriában történt meg. Mintegy hatodára csökkent a kevesebb mint nyolc évfolyammal működő kisiskolák száma is 1999 és 2009 között. Az 500–1999 közötti lakosságú településeken az iskolatársulások száma nőtt meg, amelynek a feltétele 326 önállóan működő kistelepülési iskola megszüntetése, átszervezése volt. Ezek helyén 109 település közötti társulásban fenntartott iskolában folyik oktatás, ami számos helyi konfliktusnak a forrása, és az önkormányzatok keresték is a lehetőségét az önálló, helyi iskola fenntartásának. Mindösszesen 1000 körül van azoknak a vidéki településeknek a száma, ahol nincs helyi iskola. Ez a községek egyharmada. Az 1100 fő alatti kistelepülések száma csökken a társulások által fenntartott intézmények székhelyei között. Ez az egyetlen településkategória, amely lassan kiszorulhat a társulásban fenntartott iskolák helyszínei közül (4.2.5.2. tábla).

4.2.5.1. táblázat. Az önkormányzatok száma közoktatási feladatellátás és településméret szerint, 1999/00 és 2009/10 (db)

Lakosság száma (fő)*	Önkormányzatok száma, amelyek											
	Települési önkormányzatok száma		nem tartanak fenn közoktatási intézményt		közoktatási tagintézménynek adnak helyet		kevesebb mint nyolc évfolyammal működő általános iskolát (is) fenn tartanak		legalább nyolc évfolyammal működő általános iskolát tartanak fenn		középfokú oktatási intézményt tartanak fenn***	
	1999/00	2009/10	1999/00	2009/10	1999/00	2009/10	1999/00**	2009/10	1999/00	2009/10	1999/00	2009/10
500 alatt	985	1 074	724	800	40	92	123	18	32	17	2	-
500– 999	689	677	67	59	27	136	221	33	328	190	6	-
1000– 1 999	663	634	2	4	2	41	27	10	625	515	5	-
2 000– 4 999	517	490	-	-	-	9	10	5	513	501	28	3
5 000– 9 999	136	133	-	-	-	-	22	6	136	138	47	4
10 000– 19 999	77	83	-	-	-	-	36	15	78	80	62	21
20 000– 49 999	45	45	-	-	-	-	35	11	45	42	42	29
50 000– 99 999	28	26	-	-	-	-	25	8	28	12	28	11
100 000–199 999	12	11	-	-	-	-	12	6	12	7	12	7
200 000 felett	1	2	-	-	-	-	1	1	1	2	1	2
Összesen	3 153	3 175	793****	863	69	278	512	113	1 798	1 504	233	77

Forrás: Educatio Nonprofit Kft. Adatszolgáltatása Idézi : Jelentés a magyar közoktatásról 2010. szerk. BALÁZS É, KOCSIS M, VÁGÓ I.

4.2.5.2. tábla. A fenntartói társulások száma a társulás székhelyének településmérete szerint, valamint a fenntartói társulások által fenntartott intézmények száma 2003 és 2009 között (db)

A település lélekszáma	2003	2004	2006	2009
1100 fő alatt	206	209	216	188
1100–1999	105	109	135	173
2000–2999 fő	32	32	41	89
3000–3499 fő	8	8	9	23
3500 fő fölött	28	27	47	140
Fenntartói társulások száma összesen	379	385	448	613
Fenntartói társulások által fenntartott közoktatási intézmények száma	510	511	561	678
Közoktatási intézmények összesen	7 839	7 817	7 391	5 594

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról, 2010, szerk. BALÁZS É., KOCSIS M., VÁGÓ I.

Az iskolarendszer jelenleg inkább a *hátrányok növeléséhez* és nem a csökkentéséhez járul hozzá. Egy másik tanulmányban Gázsó (2006) az *iskolai továbbtanulás esélyegyenlőtlenségeinek* a településhierarchia szerinti akkumulációjával szemlélteti a falusi humán erőforrás leértékelődését. A falvakban a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végző szülők gyerekeinek az egyharmada az iskolai kudarcok sorozatát éli meg. A településlejtővel fordított arányban növekvő számú alacsony iskolázottságú csoportok gyerekeinek a 15–30%-a, kisfalvak gettóiban élő cigánygyerekek akár több mint 50%-a olyan kudarcot él meg az iskolarendszerben, amely a marginalizált, munkanélküli, eltartott állapotot stabilizálhatja akár élethossziglan is. A falusi oktatási kínálat szerény, és nem ad arra alkalmat, hogy a hátrányokat intenzív módszerek alkalmazásával enyhítsék. Az alapiskolai oktatásban részesülők 60%-a vesz részt valamilyen különórai képzésben, amely alkalmas arra, hogy részben kompenzálja az iskolai oktatás hiányosságait. A falusi kisiskolák a fenntartó önkormányzat és nem utolsósorban a családok véges anyagi lehetőségei miatt csekélyebb mértékben tudnak tanórákon túli oktatási/szakköri/felzárkóztatási lehetőségeket biztosítani. A falusiak számára leginkább hozzáférhető alapiskola nem tudja az iskolázási esélyek szempontjából is meghatározó kedvezőtlen társadalmi jelenségeket pedagógiai eszközökkel mérsékelni. Az iskolai hátrányok összegződésének a jele a többszörösen hátrányos helyzetű roma gyerekek becsült aránya a nyolcadikosok között (4.2.5.3. tábla), amely lényegesen magasabb a községekben (13,4%), mint a városokban. Több mint háromszorosa a budapesti adatnak (3,8%), és több mint kétszerese a megyeszékhelyekének (4,6%). Az észak-magyarországi, illetve a Dél-Dunántúl régióban, az ország legelmaradottabb területein a roma gyerekek becsült aránya nyolcadikosok között a tanulók egynegyedét, illetve egyötödét teszi ki. Az Észak-Alföldön is 20% közeli (4.2.5.3. tábla). A továbbtanulás irányait tekintve is számottevő a községekben élő fiatalok lemaradása. A gimnáziumokban továbbtanulók aránya jelentősen kisebb az országos átlagénál, míg a továbbtanulásra csekélyke esélyt adó szakiskolákba kerül a továbbtanuló falusiak harmada (ez az arány például Budapest esetében 10% körüli – 4.2.5.4. táblázat). Az iskolai és társadalmi hátrányok kumulálódása egyre

erőteljesebb a kisiskolákban Imre Anna adatgyűjtése szerint. A kisebb településeken iskolába járók szüleinek az iskolai végzettsége kétszer-háromszor alacsonyabb a városiaknál, és a munkanélküli szülők aránya is ehhez hasonlatos (4.2.5.5. táblázat). A kistele-pülési iskolák oktatási színvonalát érzékelteti, hogy pedagógusainak csak mintegy 3,9, míg az összes tiszta általános iskolák tanerőinek 16%-a vesz részt továbbképzésben (4.2.5.6. táblázat). Az iskolai hátrányok csökkentésére szervezett oktatási programok száma tendenciaszerűen alacsonyabb a kisiskolákban, annak ellenére, hogy a részt vevő iskolások száma ezekben az iskolákban magasabb (4.2.5.7. táblázat).

Laki a falusi fiatalok *iskolázási és általános életesélyeinek* a radikális beszűküléséről tudósít. A 15–19 éves városi fiatalok 87–93, a megfelelő korosztályhoz tartozó falusiaknak csupán 78%-a tanul. Egyötödük válik munkanélkülivé. A 20–24 közötti fiataloknál még nagyobb a különbség a városiak és falusiak iskolázási arányai között. A fővárosiak kétötöde még tanul ebben az életkorban, míg a megfelelő mutató a községben élő fiatalok körében mindössze 14%. Laki összegzésében: „Mindent egybevéve már a 15–19 évesek között kirajzolódnak azok a társadalmi rétegek és csoportok, amelyekről nagy biztonsággal állítható a társadalom általános mozgásirányairól való leszakadás és a marginalizálódás esélye (ténye), és ők döntően a falvak, a kisvárosok és a „krízishelyzetben levő” kistérségek fiataljai közül kerülnek ki”. A leszakadó térségekben élő fiatalok között nagyobb arányú az iskolai kudarcok okozta stressz. A viszonylag rövid iskolai pályafutás (15–17 éves korig, általános iskola, esetleg szakiskola) és családban szerzett felemás munkaerőpiaci szocializáció miatt nincsenek felkészülve a piacgazdasági munkavállalásra/integrációra. Gazsó és Laki könyve (2004) a falusi fiatalok esélyegyenlőtlenségének a regionális különbségeit is illusztrálja.

A '90-es évek második felére vált egyértelművé a társadalmi különbségek közvetlen megjelenése az iskolába kerülés és az iskolai előremenetel családonkénti különbségeiben. Egy korosztály 96–99%-a lép be az iskolarendszerbe. Az iskolába nem lépés/nem járás mögött a szegénység növekedése áll. Az iskolába járók teljesítménye és szülei iskolázottsága közötti összefüggés is erősödött az ezredforduló közeli két évtizedben, amelyet tovább növel a fiatalok verbálisról a vizuális felé eltolódó kultúrája és a számítógép-használat terjedése. Az iskolai teljesítménnyel és pályafutással kapcsolatban Kozma állapítja meg, hogy azok a falusi fiúk vannak a leghátrányosabb helyzetben, akiknek a szülei alacsony iskolázottságúak, aki nem a szüleiével vagy csak egy szülővel él, és akinek a könyvek és számítógépek számával kifejezett családi kulturális tőkéje gyenge. Az iskolások harmada falusi, akik többségének az iskolai előremenetelét a kulturális hátrányok és a családok megélhetési nehézségeiből fakadó konfliktusai gátolják. A falusi és részben a kisebb városok fiataljainak továbbtanulási esélyeit regionális eltérésekkel ugyan, de a településhierarchia szintjein keletkező társadalmi egyenlőtlenségek szabják meg. Az oktatáspolitikai a középszintű és a felsőfokú képzés kibővítését hirdette meg, illetve folytatta a '90-es évektől. Nem került sor azonban középszinten jelentősebb kapacitásbővítésre, az oktatás csökkenő forrásokhoz jut, ezért a szegény és hátrányokat halmozó településen élő családok gyerekei számára a középiskola is egyre nehezebben elérhető. Az alsóbb társadalmi rétegek számára, amelyek között okkal feltételezhetjük a falusi és kevésbé fejlett kisvárosiak tömegeit, harmadával, ötödével kisebb volt az egyetemre és főiskolákra kerülés esélye az ezredfordulón.

Forray R. Katalin szerint (1995) a *hátrányos helyzetű gyerekek* oktatása és a helyi társadalom (kulturális) szerveződése miatt a kistele-pülési iskolák fennmaradása egyaránt

nélkülözhetetlen. Virág Tünde (2010) arra mutat rá, hogy a szabad iskolaválasztás következtében kétirányú iskoláztatási folyamat indult. A tehetősebb szülők a rosszabbnak tartott helyi kisiskola helyett a korábbi iskolaközpont magasabb státusú iskoláiba íratják gyerekeiket. A helyi, szegényes iskolák maradnak meg a lakosság szegényebb csoportjainak, amelyeknek a családjában több a gyerek, ezért az iskola is túlnépesedik. A Belső-Csereháton vizsgált 11 településen a tanulók 80–100%-a halmozottan hátrányos helyzetű, jelentős részben roma. Az iskolai szegregáció következménye a gettóiskolák kialakulása, ahonnan végképp nehéz a kitörés. A kisiskolák bezárása azonban még a meglévő iskolázási lehetőségeket is megszüntetheti, és még nagyobb társadalmi leszakadáshoz vezethet ott is, ahol az iskola részben betölti társadalmi funkcióit.

Más elemzések és esettanulmányok arról is szólnak, hogy a kistélepülések iskoláinak az oktatási mellett más társadalmi funkcióik is vannak. A helyi társadalomnak traumát okoz az iskolabezárás, és mindenképpen hozzájárul az amúgy is hátrányos helyzet további romlásához.

4.2.5.3. táblázat. A roma tanulók becsült aránya a nyolcadikosok között, 2006 (%)

Régió	Budapest	Megye-székhely	Egyéb város	Község	Összesen (átlag)
Közép-Magyarország	3,8	–	2,8	3,4	3,4
Nyugat-Dunántúl	–	4,0	4,0	5,9	4,8
Közép-Dunántúl	–	3,0	6,1	4,2	4,7
Dél-Dunántúl	–	6,1	14,7	20,6	15,7
Észak-Magyarország	–	12,8	18,8	26,5	22,0
Észak-Alföld	–	1,4	10,4	17,3	11,3
Dél-Alföld	–	2,5	6,2	4,7	5,0
Összesen (átlag)	3,8	4,6	8,5	13,4	9,1

Forrás: KERTESI–KÉZDI, 2009.

4.2.5.4. táblázat. Középfokú továbbtanulás az általános iskola településtípusa és a középfokú intézmény típusa szerint, 2007 (%) N=90 713

Településtípus	jelentkezett első helyen			vették fel		
	Gimnáziumba	Szakközépiskolába	Szakiskolába	Gimnáziumba	Szakközépiskolába	Szakiskolába
Község	30,5	40,2	29,3	28,2	39,5	32,3
Város	40,4	37,8	22,9	36,7	38,6	24,8
Megyei jogú város	48,2	38,2	13,7	42,9	39,9	17,3
Főváros	55,9	34,4	9,7	51,4	36,7	11,8
Összesen	41,2	38,1	20,7	37,3	38,9	23,7

Forrás: Jelentés a magyar közoktatásról, 2010.

4.2.5.5. táblázat. Az általános iskolai tanulók szüleinek iskolázottsága a településeklélekszáma szerint, az igazgatói vélemények alapján, 2001 (%)

A szülők végzettsége	Budapest	Megyei jogú város	Város 10 000 felett	5 000–10 000	1000–5000	1000 alatt	Tiszta általános iskolák átlaga
Felsőfokú végzettségű	31,3	22,9	18,5	10,7	7,9	6,5	13,1
Érettségivel nem rendelkezik	23,4	39,0	40,2	44,6	55,5	64,3	49,1
Általános iskolai végzettséggel nem rendelkezik	3,6	9,3	9,4	9,5	11,2	12,5	10,4
Munkanélküli	12,9	17,9	17,6	18,9	30,0	38,4	25,6
Súlyos családi problémával küzdők	11,3	12,5	9,5	14,9	15,2	14,2	13,5

Forrás: IMRE 2009.

4.2.5.6. táblázat. A tiszta általános iskolák és a kistéleplési iskolák pedagógusainak továbbképzési részvétele, 2001

	Összes pedagógus	A pedagógus-továbbképzésben résztvevők	
		N	Az összes %-ában
1000 fő alatti település	4 810	191	3,97
Tiszta általános iskolák	22 726	3 683	16,20

Forrás: IMRE 2009.

4.2.5.7. táblázat. Különböző oktatási formák előfordulásának gyakorisága és az ezeken részt vevő tanulók aránya a tiszta általános és a kistéleplési iskolákban (említések %-a, átlagok)

Oktatási forma	Előfordulási arány		A részt vevő tanulók aránya	
	1000 fő alatti település	Tiszta általános iskolák átlaga	1000 fő alatti település	Tiszta általános iskolák átlaga
Korrektív osztály	0,9	6,8	5,0	6,5
Fogyatékosok integrált oktatása	16,4	29,1	5,9	6,8
Csoportos korrepetálás	65,5	78,2	35,5	27,9
Tehetség gondozás	44,8	68,0	26,9	25,2
Felzárkóztató foglalkozás	42,2	58,3	28,8	20,6

(4.2.5.7. táblázat folytatódik a 21. oldalon)

(4.2.5.7. táblázat folytatása a 20. oldalról)

Oktatási forma	Előfordulási arány		A részt vevő tanulók aránya	
	1000 fő alatti település	Tiszta általános iskolák átlaga	1000 fő alatti település	Tiszta általános iskolák átlaga
Felzárkóztató osztály	–	5,6	40,0	10,3
Cigány kisebbségi program	14,7	15,2	51,0	39,0
Nemzetiségi program*	9,5	9,2	89,0	62,9

Forrás: IMRE 2009. Jelentés a magyar közoktatásról, 2010, szerk. BALÁZS É., KOC SIS M., VÁGÓ I. Országos Közoktatási Intézet.

4.2.6. A nemek közötti különbségek a szegénységben

A *nemek közötti különbségek* a vidéki szegénység kapcsán kevesebb figyelmet kaptak, mint a munkanélküliség vagy az iskolarendszer. Fodor (1997, 2001, 2006) és Gál (2000) szerint a szegénység nemcsak etnicizálódik Kelet- és Közép-Európa poszt szocialista társadalmaiban, hanem *feminizálódik* is. A szegények között releváns módon magasabb a nők aránya, és nagyobb szegénységi szakadék jön létre a nemek között. A szocialista jóléti rendszer összeomlása a nőket nagy valószínűséggel nagyobb hátrányokkal sújtja, mint a férfiakat, és a piacosodással a nők rosszabb munkahelyi pozícióba kerülnek, mint a férfiak. Fodor empirikus kutatási eredménye, hogy a vizsgálatába vont hat poszt szocialista ország közül Magyarország azok közé tartozik, ahol a *nemek közti különbségek* csökkennek, vagy legalábbis nem nőttek a piacgazdaságra történén váltás első tíz évében (Fodor 2001). Más elemzések arra utalnak, hogy a nők nagyobb arányát nem lehet kimutatni a szegények között. Spéder Zsolt (1997) sem lát egyrészt különbséget a nemek szegénységi kockázatában, másrészt azt is leírja, hogy a nők nagyobb arányban válaszolnak a szegényedésre személyes fogyasztásuk visszaszorításával. A női és férfiszegénységnek eltérő jellemzői vannak. A nők között az egyedül maradó özvegyi nyugdíjasok szegénységbe süllyedésének az esélye a legmagasabb. A GYES és a GYED jelent még szegénységi rizikót, illetve a háztartásbeli státus. A szegénysorsra jutott nők között háztartásbeliek körében a legmagasabb a szegények aránya, 40%. A háztartásbeli szegény nők középkorúak, és jellegzetesen kistelepelesen élnek (Spéder 1997). A férfiak számára inkább a munkanélküliség és a rokkantnyugdíjas státus járul hozzá a szegénységbe jutás kockázatának a kialakulásához.

A különbség inkább abban mutatkozik meg, ahogy a férfiak és a nők megélik a szegénnyé válást. Cibere Ibolya a női szegénység rejtett dimenzióiról szóló könyvében a *mélyszegénységben élő nők* társadalmi hátrányait nem a szegények közötti nagyobb arányuk következményének tartja. Az igazi hátrányok a nemek közötti *munka és hatalom-megosztás* során, a különböző és a nőkre hátrányos napi időbeosztásban, a pénzgazdálkodási és pénzkezelési egyenlőtlenségekben és a konfliktusok kezelésében keletkezik. A könyvben elemzett mélyinterjúk szerint a mélyszegénységben élő nők jellegadó többsége súlyos hátrányokat szenved el a férfakkal összehasonlításban. Az életkezdési lehetőségek, a párválasztás és az érzelmi kötődések területén, a családi munka- és hatalom-megosztásban, az idő kezelésében és felhasználásában, a pénzkezelésben és a személyes

fogyasztás visszafogásában jelentős, a nőkre hátrányos különbségek keletkeznek a nemek között. A szegénységre visszavezethető családokon belüli konfliktusok és erőszak a nők alávetettségét erősíti, és ezen keresztül szegénységük a férfiakhoz hasonlítva külön tényezővel súlyosbodik. Egy kötet esettanulmányai szintén azt bizonyítják, hogy a férfiak sokkal nehezebben kezelik a szegénysorba, munkanélküliségbe kerülés állapotát. A nők tartják össze a *mélyszegénységben élő családokat*, a férfiak nagyon gyakran mentálisan is *marginalizálódnak*, erőszakossá válnak, kiesnek korábbi szerepeikből, és ez újabb nemi egyenlőtlenségekhez vezet. A szegénység és a nemek közti különbség összefüggése Magyarországon nem a szegénységben élő férfiak és nők eltérő arányában mutatkozik meg, hanem abban, ahogy a nőkre hárul a szegénység „kezelésének” a feladata.

Fodor (2005) szerint négy családi (női) stratégia segíti a család (a férfi) szegénységbe sülyedésének a feldolgozását. A nő viseli inkább a nyilvánosság előtt a szegénység szégyenét, egyensúlyozás a tradicionális férfidominancia és a szegénységgel, munkanélküliséggel létrejövő új családi munkamegosztás között, a férfiak tudatlanok a háztartás pénzügyeinek a kezelésében (ezért kevésbé felelősek a nyomor látható jelei miatt), a férfi nagyvonalúságát hangsúlyozzák a pénzügyek területén. Nem véletlen, hogy a szegénységben élő nők 74%-a érzi úgy, hogy ő viseli a mindennapok terhét. A nők egyes területeken, mint például a karbantartási, ház körüli munkák, nagyobb segítséget kapnak, mint korábban. A hagyományos férfiszerepek a megváltozott családon/háztartáson belüli tényleges munkamegosztás és a döntéshozás átalakulásának ellenére is fennmaradnak.

4.2.7. Szociális földprogram, szociális szövetkezet

A vidéki szegénység kezelésére Magyarországon a szociálpolitika általános eszközein túl a *szociális földprogramok* és az újonnan életre hívott *szociális szövetkezetek* programjai vállalkoztak. Egyedi programokat szerveztek az országban, amelyek a szegénység enyhítését célozták, vagy *közösségépítési akciókkal*, oktatással próbálták hozzájárulni a szegénység kezeléséhez, de ezek jobbára az adott projekt kifizetésével be is fejeződtek. A LEADER-program elsősorban munkahelyteremtéssel foglalkozik, és nincsenek megbízható és hozzáférhető információk a résztvevők társadalmi helyzetéről vagy a programok sikerességéről.

A szociális földprogramokat 1992-ben a Népjóléti Minisztérium indított el hat településen. 1992 és 2007 között az ország megyéinek 52,3%-a a 3152 település 15,01%-a, 179 település kapott a program pénzeiből. 2003-ban 45 370 fő résztvevővel működött, akiknek 39,7% volt roma. A gazdálkodás az esetek kétharmadában *önellátási célú*, de fokozatosan nő a piaci értékesítésre történő termelés is. (Szociális földprogramok Magyarországon, 2008). A program településeinek közel kétharmadában stabilizálódott a program, és a helyi szociálpolitika részévé vált. A *szociális földhasználat* a romák felzárkóztatásában is sikeresnek bizonyult. A programban történő részvételre pályázni kell. A részvétel feltétele a szociális rászorultság. A résztvevők pénztámogatást is kapnak földjeik megműveléséhez. A programokat a helyi önkormányzatok szervezik.

1992 és 1994 a kísérletezés korszaka, 1994–1998 az extenzív növekedés időszaka volt. 1998-ban a csúcsponton 240 településen 140 ezren vettek részt a programban. 1998 után és különösen 2003-at követően a program megtorpant, kevesebb támogatást ka-

pott, és visszaesett a résztvevők száma is, 2004-ben és 2005-ben az állami támogatás a 2003-as évi szint felére esett vissza. Az önkormányzatok a közcélú munkák bevezetésével kevésbé érdekeltek a földprogramok szervezésében. A programban résztvevők társadalmi és szociális összetétele egyre összetettebbé vált. A földprogram az alacsony jövedelmi helyzetű, szociális ellátásban részesülők *naturális segélyezésének a forrásává* vált.

A 2006. évi X. törvény teremtett lehetőséget a *szociális szövetkezetek* létrehozására. A szociális szövetkezet munkanélküli, hallgató vagy tanuló tagjainak szerezhethet és biztosíthat munkát, és részt vehet *közmunkaprogramok* bonyolításában is, így a működő szövetkezetek részt vállalnak például a *gyereksegélyprogramok* lebonyolításában. Szociális szövetkezeteket legnagyobb számban az Észak-Magyarország, a Dél-Dunántúl és az Észak-Alföld régióban, a legtöbb társadalmi hátrányt felhalmozó, kistelepülési régióban alapítottak. 2010-ben 110 bejegyzett szociális szövetkezet volt, 2011-ben 259. A szövetkezetek legjellemzőbb taglétszáma 7–10 fő, az átlagos bevétel 2009-ben a 7–10 millió forint volt. A szociális szövetkezetek a legkülönbözőbb gazdasági területeken aktívak a mezőgazdaságtól kezdve a kézművességig, de leginkább a szolgáltatási szektorban sikeresek. A szociális szövetkezeti mozgalom, a kezdeti lendületet látva, formája lehet az induló, *aktív szociálpolitikának*.

4.3 A vidéki elitek

A *vidéki társadalom elit státusa* Kiss Dénes megjegyzése szerint (2004) a teljes társadalom rétegződésének a szempontjából nem jelent a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. A *helyi társadalom felső szintjei*, a hatalmi pozíciók a közigazgatásban, a gazdaságban és a kulturális élet területén azonban egy közösség szempontjából mégiscsak elitpozíciónak számítanak.

A '90-es években a vidéki településeken is gyorsabb változások mentek végbe a korábbi korszakokhoz hasonlítva. 1990-ben a volt tanácselnökök közül sokat választottak polgármesterré. Esettanulmányok arról is tanúskodnak, hogy az *eliticsere* részleges volt, és a szocialista korszak vezetői közül a vártnál többen maradtak meg a helyi adminisztráció egyes hatalmi pozícióiban. A *lokális gazdaság elitjébe* a mezőgazdasági vállalkozásokban, de a melléküzemágak utódvállalatiban is sikeres, volt szövetkezeti vezetők és vezető szakemberek kerültek be jó eséllyel. A *vidéki elitek* összetételében és pozíciójában háromszor történt nagyobb változás 1990 után.

Az első korszakban, a '90-es évek első kétharmadában, az új és a befolyásukat sikeresen átmentő elitszoportok elsősorban az *önkormányzatokban* szereztek döntő befolyást. A *területfejlesztés és redistribúció* új rendszerében az önkormányzatoké lett a legfontosabb szerep, mert az önkormányzatok váltak a szociális rendszer, a munkanélküli és más szociális segélyek folyósításának a legfontosabb intézményeivé. Az önkormányzatok rendelkeznek a kisebb és közepes nagyságú településeken különösen fontos közintézmények (iskola, óvoda, könyvtár, közművelődés) ellátására szolgáló összegek, valamint a helyi adók felett, s bár a *vállalkozók* egyre nagyobb mértékben jutottak *fejlesztési pénzekhez* a központi és a decentralizált forrásokból, az önkormányzatoknak volt domináns szerepük azok felhasználásában.

Az első időszakban a politikai pártok alig-alig jelentek meg a falusi önkormányzati választásokon. 1990-ben, 1994-ben és 1998-ban a *falusi önkormányzati vezetők és képviselők* túlnyomó többsége függetlenként indult a választásokon. A legtöbb helyen a településen született, a helyi közéletben eddig is formális vagy informális vezetőt választották polgármesterré 1990-ben. Bocz (1995, 1996) adatai szerint 1994-ben 74%-ban korábbi polgármestert választottak meg, 1990-ben a polgármesterek 30%-a volt korábbi tanácselnök, 53%-a pedig tanácstag; 1990 és 94 között 63-ról 74%-ra nőtt a független jelöltek aránya, míg a falvak általában független jelölteknek, a városok inkább pártjelölteknek szavaztak bizalmat. A *helyi hálózatok* és a *lokális ismertség* számított döntőnek a polgármester- és a képviselőtestületi választásokon. A képzettség, illetve párt-hoz, politikai mozgalomhoz kötöttség jóval kevésbé számított. A politikai pártok azért nem voltak jelen a kistelepüléseken, mert a települések közösségi vonásai, a helyi civil társadalmi jellege helyettesítette az ideológiailag vezérelt pártszervezeteket. Szoboszlai (1996) is erre a következtetésre jutott, amikor kiemelte, hogy a pártok helyi szervezetei nagy önállóságnak örvendenek, a pártok közötti ideológiai kapcsolatok alig-alig jelennek meg a társadalomban, a közelséget-távolságot a személyes kapcsolatok dominálják.

A nemzeti jövedelemnek 6–8%-át jelentő területfejlesztési pénzek megszerzésében és felhasználásakor a *regionális és lokális elitek* fokozatosan növekvő befolyást szereztek. A területfejlesztési pénzek elosztásakor a politikai elitek választási érdekei és az azonos nagyságú települések egymás ellen feszülő és ezért a források viszonylagosan kiegyensúlyozott terítéséhez vezető ellenérdekeltsége miatt először az infrastrukturális beruházások élveztek elsőbbséget, ami a pályázati rendszer sajátosságai miatt az önkormányzatokat tette a *terület- és vidékfejlesztés* legerősebb szereplőjévé.

1996-ban és 1997-ben egyre növekvő arányban jutott forrás a munkahelyteremtő beruházásokra is, amely megnövelte a vállalkozók lehetőségeit a központi és a decentralizált források elosztásakor, de az önkormányzatok és az *önkormányzati elitek* még mindig a területfejlesztés domináns szereplői maradtak, a politikai kapcsolatháló pedig nélkülözhetetlen a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben.

A második szakaszban 1997–98-tól a gazdasági elitcsoportok már egyértelműen megkezdtek a *politikai erőtér* saját kapcsolatokkal és kapcsolatokon keresztül történő megszerzését. Az 1998-as országgyűlési választások idején több helyen is a *gazdaságpolitikai érdekcsoportok* irányították a saját kapcsolathálójához tartozó képviselőjelöltek kiválasztását és kampányaik finanszírozását. A *gazdasági elit* és más vállalkozók törekvése a *politikai hatalom* közvetlen megszerzésére vagy legalább ellenőrzésére, lazább vagy szorosabb kapcsolatrendszeren keresztül, különösen erős volt a közepes és kisebb településeken, ahol a területfejlesztési források megszerzése nehezen képzelhető el az önkormányzatok aktív részvétele és közreműködése nélkül. A magyarországi *politikai színtér* gyakorlatilag megkettőződött. A *lokális színtér* a maga érdekcsoportjaival és erőtereivel az országostól külön, bár nem független, politikai arénaként szerveződött meg.

A fejlesztési források elosztása többszintű rendszerben történt, de a *politikai hatalomgyakorlók* országos, regionális és lokális szinten egyaránt a rendszer domináns szereplői voltak a '90-es évek első felében. Az 1997 után kezdődő decentralizálással a központi hatalom részben és formálisan megosztotta a *döntési hatalmat* a regionális és lokális szint szereplőivel, de a partnerségi kontroll és a visszacsatolás hiányában a politikán kívüli sze-

replők a döntéshozóknak hierarchikusan alárendeltek maradtak. A *gazdasági elit* éppen ezért ebben a szakaszban kísérte meg a források elosztásával kapcsolatos döntéshozás feletti (helyi) hatalom ellenőrzését, amelynek az eredménye, hogy a *hierarchizált gazdasági és politikai hatalmak* „egybecsúsztak”, és a gazdasági elit erőfölénybe került a *helyi közigazgatási elitekkel* szemben.

A területfejlesztési rendszer átalakítása 1997-et követően, a fejlesztési források felhasználása, egyáltalán a gazdasági erőforrásokból való részesedés a felhasználók és az elosztási rendszerek cserélődésével párhuzamosan változott. A területfejlesztési rendszer bevezetése és működése konfliktusok sorozatát indította el. A lokális gazdasági elitek és általában a *lokális* (és regionális) *elitek* szerepe a területfejlesztésben és a vidékfejlesztésben azért is hatalmi kérdés, mert a területfejlesztésben hatalmas összegek elosztása történik meg. A területfejlesztési pénzek megszerzésében és felhasználásakor nőtt a regionális és lokális elitek befolyása. A lokális elitcsoportok közül azok tudtak igazán hatással lenni a területfejlesztési források redisztributív újraosztására, amelyek vagy az országos, vagy a regionális-lokális *politika színterén* megfelelő kapcsolatokkal rendelkeztek. 1996 után egyre növekvő arányban jutott forrás a *munkahelyteremtő beruházásokra* is, amely megnövelte a vállalkozók lehetőségeit a központi és a decentralizált források elosztásakor, de a *területfejlesztés domináns szereplői* még mindig az önkormányzatok, a *politikai kapcsolatháló* pedig nélkülözhetetlen a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben. Ennek az is az egyik oka, hogy fejlesztési pénzhez jutni túlnyomórészt a területfejlesztési rendszerből vagy más állami, tehát politikához kapcsolt alrendszerből lehet, és a pénzpiac szereplői, bankok stb. a területfejlesztésben saját tőkével alig vesznek részt. A fejlesztési pénzpiac olyan szegmensben rendeződik, amely a decentralizálás ellenére politikához kötődik. A gazdasági elitcsoportok 1997–'98-ban már egyértelműen megkezdték a politikai erőtér saját kapcsolatokkal és kapcsolatokon keresztül történő megszerzését. Mindez az 1998-as országgyűlési választások során több helyen is a *gazdasági-politikai érdekcsoportok* határozott szerveződéséhez vezetett a kapcsolathálójukhoz tartozó képviselőjelöltek kiválasztása és finanszírozása érdekében. A gazdasági elit és más vállalkozók törekvése a politikai hatalom közvetlen megszerzésére, vagy legalább ellenőrzésére lazább vagy szorosabb kapcsolatrendszeren keresztül, különösen erős a közepes és kisebb településeken, ahol a területfejlesztési források megszerzése nehezen képzelhető el az önkormányzatok aktív részvétele vagy valamilyen egyéb közreműködése nélkül. A 1998. évi önkormányzati választásokat nagyon sok helyen a gazdasági elit új érdekartikulációja befolyásolta és döntötte el. Az 1998-as parlamenti választásokon a *lokális gazdasági elitek* érdekeinek határozott jelentkezése még nem változtatott azon, hogy országgyűlési mandátumokhoz jutni változatlanul a nagy pártok képviselőjelöltjeként lehetett. A választási politikai alkukban a lokális elitek és különösen a lokális-regionális gazdasági elit figyelemre méltó szerepet játszott. A magyarországi politikai színtér gyakorlatilag megkettőződött, az országos politika mellett egyre erőteljesebb karakterrel jelenik meg a lokális színtér a maga érdekcsoportjaival és erőtereivel.

A többpárti parlamenti rendszer és a piacgazdaság kevéssé tette lehetővé, hogy erőteljesebb lokális vagy individuális autonómiák működjenek, és a politikum regionális-lokális szegmensét akár az országos politikai intézményektől és pártoktól függetlenül is megszervezzék és kontrollálják. A helyi-regionális politikai mezőben artikulálódó érde-

kek ezért egyrészt mindig a *nagypolitika* függvényében strukturálódnak, másrészt viszont minél erősebbek, annál nagyobb, az önálló érdekérvényesítés lehetőségének hiányában, a visszahatásuk az országos politika intézményeire és pártjaira. Ebben a sajátos politikai viszonyrendszerben a *politikai háló*k, amelyek felhasználására és mozgatására a lokális-regionális elitek részéről elsősorban a területfejlesztési rendszer kontrollja és a *lobbiképesség* fenntartása miatt kerül sor, egyrészt a hatalom gyakorlásának, másrészt a hatalom befolyásolásának a legfontosabb idegpályái, amelyek a politikai intézményeket is behálózzák.

A magyarországi terület- és vidékfejlesztés szereplőinek hálózata alapvetően különbözik az EU-tagországok hálózatától, amelyet a domináns kötési pont hiánya és a partnerségi kontroll jellemez. A magyar rendszer elsődleges problémája a vidékfejlesztési célok és stratégia tisztázatlansága, a vidékfejlesztés alárendelése a területfejlesztési rendszernek és az agrárérdekeknek, illetve a regionális és vidékfejlesztési rendszer aktorainak *hierarchikus hálózata*. A helyi gazdasági és *közigazgatási elit* és a *politikai hatalom* viszonya szempontjából a regionális és vidékfejlesztés szereplői hálózatának elemzése a legfontosabb, mint olyan elem, amely magyarázza a gazdasági elit és különösen a lokális gazdasági elit egyre erősödő törekvését a politikai hatalom közvetlen kontrolljára.

A magyar rendszer formálisan decentralizálta a döntési mechanizmusokat. A decentralizálás azonban inkább a döntési, ellenőrzési folyamatok kettős szintjét (országos-területi) teremtette meg, és a visszacsatolás és ellenőrzés mechanizmusait és intézményeit nem hozta létre. A civil szervezetek részvétele a területfejlesztési rendszerben eseti és formális. A visszacsatolás, a monitoring és részben a kontrolling intézményeinek hiánya következtében az EU partnerségi kontrollja nálunk gyenge. A kölcsönös kontroll és egymásrataltség hiányának következtében a magyarországi regionális és vidékfejlesztés aktorainak hálózatában vannak *domináns kötési pontok*, amelyeket a politikai döntéshozók (országos, regionális és lokális szinteken egyaránt) és a minisztériumi szakapparátusok kontrollálnak, ezért a rendszer decentralizált ugyan, de hierarchikus. A fejlesztési források elosztása több szinten történik, de a politikai hatalomgyakorlók országos, regionális és lokális szinten egyaránt a rendszer domináns szereplői. A *decentralizálással* a központi hatalom megosztotta a *döntési hatalmat* a regionális és lokális szinttel, de a partnerségi kontroll és visszacsatolás hiányában a politikán kívüli szereplők hierarchikusan alárendeltek a döntéshozóknak. A magyarországi viszonyok között a *civil társadalmi kontroll* alacsony hatékonyságú a fejlesztési pénzek felosztásában. Amíg a régi EU-tagállamok fejlesztéspolitikai rendszereiben a civil és adminisztratív kontroll belső elem, a magyar állapotokat olyan szervezethez hasonlíthatjuk, amelyek strukturálódása *átláthatatlan, kaotikus*, és csekély a kontrollálás lehetősége.

A gazdasági elit partnere a helyi hatalomnak a forrásokért való verseny során a nem kulturális természetű ideológiák (munkahelyteremtés, infrastruktúra) létrehozásában és érvényesítésében. Erős hálózati kapcsolatain keresztül befolyásolja a *helyi társadalom* politikai és egyéb folyamatait. Hozzájárul a *regionális, lokális identitás* és kulturális értékek megfogalmazásához és újraértelmezéséhez, amely a fejlesztési forrásokért folytatott versenyben előnyöket és legitimizálási lehetőséget jelent.

A gazdasági elit mindezen túlmenően a *lobbizás* magyarországi lehetőségei szerint befolyásolja a regionális és vidékfejlesztési hálózat domináns pontjait kontrolláló döntés-

hozókat és szakértőket. Abban az esetben, ha a döntéshozás befolyásolása már nem elegendő, vagy a döntéshozó hierarchizált kapcsolathálózatához tartozás túl erős kötöttség, illetve a döntésbefolyásolás nem lehetséges, a gazdasági elit megszervezi a döntéshozás közvetlen kontrollját. Bármely módszerrel élt a lokális és regionális gazdasági érdekcsoport a fejlesztési források megszerzéséért folytatott versenyben, a domináns kötési pontokkal jellemzett szereplői hálózatban maga is *hierarchizált kapcsolatrendszereket* alakított ki egyrészt azért, mert fejlesztési pénzek újraosztása révén juthat erőforráshoz, másrészt azért, mert így tudta kizárni saját érdekszférájából a versenytársakat. A *helyi hatalom szerkezetének* az átalakulása és a gazdasági elit politikai aktivizálódásának és politikai szövetségkeresésének a következménye, hogy 1998-tól a nagyobb politikai pártok egyre aktívabbak az önkormányzati választásokon. Ettől kezdve a polgármesterek megítélését és választási esélyeit a párthovatartozás sokkal inkább befolyásolja, mint az első két önkormányzati választásokkor 1990-ben és 1994-ben. A *helyi hatalomért* (és a háttérben a fejlesztési források felosztásáért) folytatott verseny kieleződésével az elit különböző csoportjai egyre több helyet szereznek meg a képviselőtestületekben. A kisebb településeken ezzel szemben nagyobb a *politikai stabilitás*. Az aprófalvas körzetekben a polgármester-választáson gyakran csak egy jelölt indult. Nőtt az újraválasztott polgármesterek száma '90-es évek és 2002 között. A közigazgatási elitek viszonylagos stabilitása nem mond ellent a gazdasági elit és az országos pártok fokozódó jelenlétének a helyi politikai szintéren. A *kontroll és befolyás* növelése a sokszálú hatalmi hálózatokban és nem feltétlenül közvetlen politikai eszközökkel történik. Pálné szerint (2008) a polgármesterek politikai „beágyazódása” a hálózatosodó és korporativizmustól átszőtt önkormányzati/politikai rendszerben a sikeres érdekérvényesítés egyik feltétele.

A harmadik szakaszban az ezredforduló utáni években, az uniós tagsághoz közeledve, a terület- a vidékfejlesztési és az agrártámogatási rendszer forrásfelosztási mechanizmusainak a lényegi vonásait felismerve a legbefolyásosabb szereplők három politikahálózatot szerveztek meg. A három *vidéki politikahálózat* „nagyüzemi”, „családi gazdaság” és a „vidékfejlesztők”. A három hálózat létrejötte, valamint a *projekt osztály* és a *közvetítő szereplők* megerősödésének a következménye a vidéki elitpozíciók a szempontjából a hatalmi szereplők és hálózataik megsokszorozódása és a nem helyi elitcsoportok befolyásának a növekedése volt. A *hatalmi kapcsolatok* hálózatosodásával, az európai integráció előrehaladásával a lokális hatalom sokszereplőssé vált. A vidéki politikai arénában új szereplők jelentek meg. A vidékkel kapcsolatos hatalom újabb átrendeződéséről és az új hatalmi csoportok megjelenéséről a következményeiről könyvem ötödik fejezete ad elemzést.

4.4 Középrétegek, vállalkozók

A *vidéki felső- és középrétegről* áll rendelkezésre a legtöredékesebb információ. A társadalomstatisztika egy rétegződési kategóriában tárgyal különböző társadalmi állású csoportokat. A magas képzettségű *értelmiségiek* nagymértékben alulreprezentáltak a vidéki foglalkoztatottak között. Az összes magasabban képzettségűeknek, szakértőnek mindössze 11,6%-a foglalkoztatott vidéken (4.4. tábla). A vidéken élők között valószínűleg nagyobb ez az arány, mert a városi kitelepülők egy része a magasabban kép-

zett csoportokból kerül ki, akik viszont megtartották városi munkahelyeiket. Az alsó szintű beosztott értelmiség körében már kisebb a községekben alkalmazottak alulreprezentáltsága (4.4. tábla). Az egyetemet, főiskolát végzettek a vidéki foglalkoztatottnak kevesebb mint 10%-át teszik ki, amely az országos átlag megközelítőleg fele. Az értelmiség aktívan vett részt a rendszerváltás helyi eseményeiben, de szerepe gyorsan változott, és aki nem vált a helyi közigazgatási vagy gazdasági elit tagjává, annak a társadalmi helyzete gyorsan romlani kezdett. Az *agrárértelmiség* már a '90-es évek közepén az egyéni gazdálkodást választotta, vagy elhagyta a falvakat. A szövetkezetekben alig néhány ezer diplomás maradt. A *pedagógusok* a vidéki értelmiség legnagyobb csoportja. Az intézménybezárások, az oktatási rendszer folyamatos átalakítása, az iskola funkcionális problémái, a romló jövedelmi helyzet, az önkormányzatoktól való függés miatt a felső középréteghez tartozásuk egyre nagyobb nehézségekkel jár. A hátrányos helyzetű térségekből jelenetős *értelmiségi elvándorlás* történt. Az értelmiségi funkciókat a helyi intézményekben és a projektekben egyre nagyobb mértékben a nem helyben lakó és az adott társadalomhoz kevésbé és ideiglenes kötődő diplomások és szakértők látják el.

A vidéki szolgáltatás és ipar, valamint a mezőgazdaság vállalkozásai is ellentmondásokat hordozó gazdasági és társadalmi térben léteznek. 1993-ban a 659 749-re becsült, valószínűleg működő, nem mezőgazdasági vállalkozásból 148 920 volt rurális településen bejegyezve. Ez az arány megközelítőleg állandó maradt. A *vidéki kisvállalkozók* származásukat, társadalmi kapcsolataikat tekintve mélyen a helyi társadalmakba ágyazottak. A használt erőforrások sokszínűsége, a mezőgazdasági családi üzemek gyakran nagyon vegyes termékszerkezete, a falusi háztartások *pluriaktív jövedelemszerzése* a hagyományos rurális tevékenységstruktúra újraéledésére és folytonosságára utalnak a vállalkozók esetében is. A mezőgazdasági családi üzemek többsége nem specializált termelésű, az ipar és a szolgáltatások vállalkozói sem tudnak egy szektorból megfelelő profithoz jutni. Az üzlet, a bolt és a vállalkozás jövedelmét nagyon sok esetben egészíti ki vagy pótolja a kert és a föld. Kuczi Tibor (1993, 2000) kutatásai mutatták ki, hogy a vidéki kisvállalkozások szervezésében nagy szerepet kapnak a helyi társadalmi és kulturális kapcsolatok. A kisvállalkozók átveszik és felhasználják a hagyományos kapcsolatrendszereket, és alkalmazkodnak a társadalmi környezet értékeihez. A család, a rokonság, a kialakult szívességi kapcsolatok rendszerén belül lehet megszervezni a vállalkozást. A vidéki kisvállalkozók nagyobb része egyrészt elfogadja a hagyományos kapcsolatokat és értékeket, másrészt egy idő után a vállalkozás érdekében át is alakítja azokat. A hagyományos kapcsolatok és értékek átvétele és átalakítása segít a vidéki kisvállalkozások „makacs” fennmaradásában.

Az 1990 utáni privatizáció nemcsak a vállalkozás, hanem a paraszti típusú gazdálkodási formák és kényszervállalkozások újraéledését is magával hozta. A '80-as évek második gazdaságának főszereplői elvesztették az átalakulás korának társadalmi és hatalmi pozícióharcait, vagy az akkor sikerrel felhalmozott gazdasági és társadalmi tőkájüket más területeken fektették be, mint ahogy erről Kuczi Tibor írásában beszámol (1996). A mezőgazdasági családi gazdálkodók, társas vállalkozók, a részidős termelők összességében másfél milliós tömeget képviselt az uniós csatlakozás időszakában. Ez a összlétszám jelentősen csökkent 2011-re. Más elemzések szerint a felnőtt lakosság 20–22%-a intenzíven vesz részt az élelmiszer-termelésben, vagy járadékot húz a mezőgazdasági

termelés kapcsán. További 30% termel, elsősorban saját fogyasztásra, élelmiszert. A mezőgazdasági termelésben történő részvétel jelentős mértékben csökkent az utóbbi években, de még mindig nagy társadalmi csoportokat érint, amelyek társadalmi összetétele és az agráriumhoz kapcsolódása rendkívül széles skálán mozog. A vidéki társadalom felső és középső rétegei, az alsó-középosztályok és a szegények egyaránt részt vállalnak a mezőgazdasági termelés különféle formáiban. A helyi társadalmak középrétegeinek felső csoportjaihoz sorolható *agrár vállalkozók* és nagyobb családi gazdálkodók társadalmi helyzetének az elemzéséhez az agrártársadalom belső szerkezeti változásainak a megértése szükséges. Az agrártársadalom olyan mélységű változásokon ment keresztül, amelynek az eredménye Romány Pál (2002) szerint új agrártársadalom kialakulása. Romány a következőkben adja meg az *új agrártársadalom* sajátosságait:

- tíz év alatt (1990 és 2000 között) felére esett vissza az egy hektárnál kisebb földterülettel rendelkezők aránya;
- a társas vállalkozások száma ugyanebben az időszakban ötszörösére nőtt;
- a számottevő árutermelést végző gazdaságok száma 50 000 körüli az ezredforduló idején;
- a nagyobb családi gazdaságok termelése számottevő szerkezeti változást mutat;
- a harminc évvel korábbi állapotokhoz képest 50%-os a gazdaságok, a részt vevő háztartások és az agrárnépsűrűség csökkenése.

A Romány által leírt tendenciák a *föld és termelés koncentráció*, az európai integráció és az agrárpiazi változások következtében 2000 után még nagyobb erővel érvényesülnek, ennek következtében felgyorsult az új agrártársadalom kiformalódása.

A vidéki felső és középosztályokban az értékesítésre termelő egyéni/családi gazdák a legnagyobb csoport. A társas vállalkozók sokkal kevesebben vannak, és nagyobb közöttük azoknak az aránya, akik nem laknak azon a településen, amelyhez mezőgazdasági üzemek tartoznak.

A *tulajdonszerkezet átalakítását* követően, már a '90-es évek közepén, elindult az új agrártársadalom szerkezeti sajátosságainak a kialakulása. 1992 és 1995 között a termelés koncentrációjának a kezdeteivel párhuzamosan nőtt meg a magasabb szakképzett-ségűek aránya a legnagyobb gazdák között, amikor az agrártársadalom egészének a foglalkozási összetétele alig változott (4.4.1. tábla). A nagy, specializált gazdaságok tulajdonosai jellegzetesen a *volt szövetkezeti vezetők és szakértelmiségiek* voltak, akik nagyobb arányban jutottak hitelhez, állami támogatáshoz. A kevésbé specializált, bár esetenként nagy termelési értéket elérő, vegyes termékszerkezetű gazdaságok tulajdonosai legnagyobb arányban régebben is a mezőgazdaságban dolgozó, fizikai munkásokból kerülnek ki.

A főfoglalkozású gazdák között jóval magasabb (34%) volt 1995-ben a nagyobb – 20 hektár feletti – földterülettel rendelkezők aránya, mint a részidős gazdák csoportjában (4.4.2. tábla). A *részidős termelők* közé tartozó, mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó szellemi foglalkozásúak 25%-a rendelkezett 20 hektár feletti gazdasággal, míg a többi foglalkozáskategóriában 6–15% közötti ez az érték. A 100 hektár feletti gazdaságot fenntartók aránya a mezőgazdaságban a szellemi foglalkozásúak között 10%, a főfoglalkozású gazdák csoportjában 6%, míg a többi részidős gazdálkodó esetében még ennél is alacsonyabb volt. A 100 hektár alatti kategóriákban 20–30% közötti a középiskolai és ennél magasabb végzettségűek hányada, a 100 hektár feletti esetében 47% a megfelelő érték (4.4.3. tábla).

Az életkor viszonylag lazább kapcsolatot mutat a földterület nagyságával. Szorosabb összefüggést lehet viszont kimutatni a szülők és a nagyszülők korábbi (1938. évi) földterületével. Abban a gazdálkodó csoportban, ahol korábban a szülők, nagyszülők nem rendelkeztek földterülettel, illetve a gazdaság nagysága 10 hektár alatti volt, ott számottevően alacsonyabb (15–17% körüli) a jelenleg nagyobb, 20 hektár feletti gazdaságot fenntartók aránya, mint ahol a szülőknek nagyobb méretű (20 hektár feletti) gazdaságuk volt (36% a megfelelő érték).

4.4.1. tábla. A megfigyelt mezőgazdasági magántermelők társadalmi csoportok szerinti megoszlása, 1992, 1995,%

Társadalmi csoport	1992	1995	Az 1992–1995 között megszűnt gazdaságok
<i>Mezőgazdasági önálló</i>	46,2	45,1	38,6
<i>Önálló iparos, kereskedő</i>	3,2	5,6	5,7
<i>Mezőgazdaságban</i>			
szellemi foglalkozású	6,2	5,2	5,7
szakmunkás	9	7,7	3,6
betanított és segédmunkás	10,2	8,6	5
<i>Mezőgazdaságon kívül</i>			
szellemi foglalkozású	6,3	6,2	12,1
szakmunkás	10,4	10,7	16,4
betanított és segédmunkás	4,7	4,8	5,7
<i>Egyéb</i>	3,8	6,1	7,1
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Forrás: HARCZA 1995.

4.4.2. tábla. A gazdaságok megoszlása a földterület nagysága szerint, 1995

Társadalmi csoport	A földterület nagysága							Összesen
	1 ha alatt	1–5	6–10	11–20	21–50	51–100	100 ha felett	
	Hektár							
<i>Mezőgazdasági önálló</i>	18,4	15,5	13,3	19,4	19,7	8,1	5,9	100
<i>Önálló iparos, kereskedő</i>	44,7	27,1	15,3	3,5	5,9	–	3,5	100
<i>Mezőgazdaságban</i>								
szellemi foglalkozású	25,3	24,1	12,7	12,7	8,9	6,3	10,1	100
szakmunkás	26,3	33,9	21,2	9,3	6,8	2,5	–	100
betanított és segédmunkás	23,7	31,3	20,6	12,2	7,6	3,1	1,5	100
<i>Mezőgazdaságon kívül</i>								
szellemi foglalkozású	40	27,4	7,4	9,5	8,4	4,2	3,2	100
szakmunkás	46	27	8	8,6	6,7	2,5	1,2	100
betanított és segédmunkás	45,9	29,7	13,5	6,8	1,4	2,7	–	100

(4.4.2. táblázat folytatódik a 31. oldalon)

(4.4.2. táblázat folytatása a 30. oldalról)

Társadalmi csoport	A földterület nagysága							Összesen
	1 ha alatt	1–5	6–10	11–20	21–50	51–100	100 ha felett	
	Hektár							
<i>Egyéb kereső</i>	40,4	30,9	12,8	5,3	8,5	1,1	1,1	100
<i>Összesen</i>	28,3	23	13,7	13,5	12,7	5,2	3,7	100
<i>Korcsoport</i>								
29 éves és fiatalabb	46,9	18,8	6,3	9,4	12,5	3,1	3,1	100
30–39 éves	34,6	14,6	14,6	9,6	16,4	6,4	3,6	100
40–49 éves	29,7	20,9	12	14,8	12,2	6,1	4,3	100
50–59 éves	24,3	30,3	12,5	12,8	11,5	3,9	4,7	100
60 éves és idősebb	23,7	24,9	17,3	16,1	11,7	4,4	2	100
<i>A szülők és nagyszülők földterülete 1938-ban</i>								
Nem volt	37,1	23,5	14,7	8,4	9,6	3,8	2,9	100
5 hektár alatt	39,2	25,7	7,5	12,1	9,2	3,7	1,7	100
5–10 hektár	26,2	24,9	16,3	14,2	9,4	5,2	3,9	100
10–20 hektár	21,3	25,8	15,6	15,2	12,7	7	2,5	100
20 hektár felett	14,3	16,1	13,4	20,3	21,8	6,9	7,2	100

Forrás: HARCSA 1995.

4.4.3. tábla. A középiskolát, illetve ennél magasabb iskolát végzett gazdálkodók aránya a földterület nagysága szerint, 1995

A földterület nagysága	A középiskolát, illetve ennél magasabb iskolát végzett gazdálkodók aránya, %
1 hektár alatt	29,1
1–5 hektár	21,3
6–10 hektár	19,1
11–20 hektár	20,7
21–50 hektár	29,9
51–100 hektár	27,9
100 hektár felett	47,4
<i>Összesen</i>	25,6

Forrás: HARCSA–KOVÁCH 1996.

A *koncentráció* kezdeteinek egyik magyarázata az volt, hogy a mezőgazdasági hitelek felvételében jelentős különbség mutatkozott a gazdálkodók különböző társadalmi csoportjai között. A szellemi foglalkozású részidős gazdák körében jóval magasabb a *hitelt felvevők* aránya (18–22%), mint a fizikai foglalkozásúak csoportjaiban (4–8%). Viszonylag magas érték (17%) jellemzi a mezőgazdasági önállókat is. E tendenciák tartós fennmaradása a jövőben erősen differenciálhatja a gazdálkodókat, hiszen a modernizálást – a gazdaságból származó nyereség mellett – alapvetően a mezőgazdasági hitelek-

re vagy a hitelekhez hasonló módon megszerezhető állam/uniós támogatásokra lehet alapozni.

A magasabb iskolai végzettségűek társadalmi és kulturális tőkái hatékonyabbnak bizonyultak a hitelhez jutás szempontjából. A különbségeket jól érzékelteti az a tény, hogy a 8 általános végzettségűek körében 9%-ot tett ki a hitelt felvevők aránya, a felsőfokú végzettségűek esetében viszont 23%-ot; ebben valószínűleg szerepet játszott az oktatási rendszerben elsajátított *szakmai és menedzseri tudás* is.

1999 után nem készült a legnagyobb egyéni gazdálkodókkal az 1992-es, 1995-ös és 1999-es felvételekhez hasonló részletességgel foglalkozó adatfelvétel, de az általános mezőgazdasági összeírásokból, a 2001-es népszámlás Gazdaságszerkezeti Összeírások alapján felvázolható a mezőgazdasági termelés-földhasználat társadalmi hátterének néhány összetevője. 2000-ben a teljes agrárnépesség 33%-a volt foglalkoztatott, 4%-a munkanélküli és 32%-a nyugdíjas. Az agrárnépesség iskolázottsága alacsonyabb, mint a községi társadalomé. 153 804 gazdaság folytatott kizárólag árutermelési céllal mezőgazdasági termelést. A legnagyobb gazdálkodók társadalmi összetételéről a látszólagos adatgazdagság ellenére sem lehet többváltozós elemzést végezni. Az egyéni gazdaságokhoz tartozók közel negyede volt 60 évnél idősebb. Az értékesítésre termelő gazdaságban élők korstruktúrája kedvezőbb az átlagosnál, köztük a legmagasabb a 40–59 évesek aránya. Az állattartásra specializálódott gazdaságokban a fiatalabbak (15–39 évesek) aránya a legmagasabb. A saját fogyasztásra termelők között az időskorúak vannak többségben. Az egyéni gazdaságokhoz tartozók kormegoszlása alapján is a *termelés-koncentráció* további erősödése valószínűsíthető. A kizárólag saját fogyasztásra termelő egyéni gazdaságok 2000., illetve 2003. évi 60%-os részaránya 2005-re 51%-ra csökkent, ami szinte változatlan (52%) maradt 2007-ben. A kifejezetten piacra termelő egyéni gazdaságok aránya 8%-ról 15%-ra nőtt 2000 és 2005 között. A nagyobb egyéni gazdálkodók és a társas vállalkozók gyors termelés-koncentrációhoz vezető gazdasági eredményességének társadalmi okait további szociológiai vizsgálatok mutathatják ki.

6.4. Deruralizáció, tradícióvesztés, a poszttradicionális vidék

A paraszti kultúrát sokhelyütt a nemzeti kultúra és identitás alapjának is tartották Európa később iparosodott országaiban. Amennyiben ez így van, mi lehet a kulturális következménye a paraszttalanításnak ezekben a nemzeti társadalmakban? Lehet-e a paraszttalanítást a rurális társadalom izolált társadalomszerkezeti változásaként értelmezni, ha a Green Ring államaiban a parasztság nemrég még oly domináns társadalmi osztály volt? Mi is enyészik el az eltűnő parasztsággal?

A parasztság körüli gazdasági és politikai változások gyakran a modernitás beköszöntéhez társuló elkerülhetetlen szükségszerűségként tűnnek fel a politikai és tudományos közbeszédben. Lehet-e a paraszttalanítás kulturális és társadalmi horderejét a tradícióvesztés fogalmával a kései modernitáshoz társítani? A tradícióltanításról szóló viták tanulságai segítenek a paraszttalanítás elemzésének kiterjesztésében, kulturális és (össz)társadalmi vonatkozásainak a leírásában, amelyre a proletarizációs és polgárosodás modellek ellensúlyozása miatt is szükség lehet, mert a parasztság eltűnése ezekben a modellekben egydimenziós, strukturális változás. A parasztság azonban nem csu-

pán egy önmagában és önmagáért létező társadalmi csoport, hanem kultúrája és azon kulturális jegyek miatt, amelyeket a körülvevő társadalom időről időre változó tartalommal a parasztihoz társít, a nemzeti, a helyi kultúra és identitás hordozója is. Gyáni Gábor kritikája (2003) szerint a parasztságra nincs igazán szükség a magasabb kultúra és a nemzeti identitás jelenkori újraformálásakor. A vidékképekről készített összeállításunk és a magyar társadalom vidékképeiről készített elemzések viszont azt mutatták, hogy a paraszti kultúrától örökölt és az autentikus parasztinak tartott kulturális jegyek a magyar magas kultúra, a helyi és nemzeti identitás (újra és egyre inkább) integráns részei. A paraszti kultúra tárgyi és szellemi hagyatéka markáns része annak az európai vidéki idillnek, amely a turizmuson, a városiak egyre erősödő érdeklődésén és a természeti és természetes felé fordulásán keresztül az európai fejlődésközpontokban is az identitás formálójává még a globalizáció korában is. A vidék hálózatosodása és globalizálódása számos olyan csatornát nyitott, amelyen keresztül a paraszti kultúra újraformált produktumai akadály nélkül jutnak a fogyasztókhoz.

A parasztságot nem bizonyos tradicionális társadalmi csoportként azonosítjuk. Mindvégig a történelmi parasztság fogalmát használtuk, és nem fogadtuk el az evolucionista modernizáció teoretikusainak értelmezését, amely szerint a rurális társadalmi átalakulás az elmaradottól a modern felé haladó változás folyamata. A paraszttalanítás egyaránt értelmezhető strukturális, (össz)társadalmi és kulturális folyamatként is.

Sztompka (1993) vagy Shils (1981) a tradíciót a múlt jelenben történő folyamatos létezéséként értelmezik. A folyamatos létezés két formáját különböztetik meg: a materiálist és a teoretikust, illetve a szubjektívet és objektívet. Sztompka elképzelése szerint a tradíció az ideák és objektumok totalitására vonatkozik, amely a múltból hagyományozódik át, megtalálható a jelenben, nem lett elpusztítva, károsítva, elfelejtve és elhagyva. Egy másik értelmezés szerint a múltból az válik tradícióvá, ami nem egyszerűen megtalálható a jelenben, hanem megtartja az erős „bensőséges” viszonyát a jelennel. A tradíció harmadik típusú értelmezése szerint létezik „kitalált”, „megalkotott” tradíció, amelynek számos funkciója sorolható fel, mint a társadalmi összetartozás kifejezése és szimbolizálása, a státus, intézmény vagy tekintély legitimizálása, a társadalmi normák és értékek elsajátíttatása a szocializáció folyamatában. A detradicionalizáció más teoretikusai a fogalom relativitását hangsúlyozzák. A tradíciótlanság hozza magával a hit megrendülését a dolgok korábban adott vagy természetesnek tekintett rendjében, amely nincs hozzárendelve egyetlen konkrét történelmi korszakhoz vagy a társadalmi integráció alacsonyabb, illetve primitívebbnek tekintett szintjéhez sem. Heelas (1996) a detradicionalizáció két koncepcióját különbözteti meg: a radikális és az egyidejű létezés tételeit. A de-tradicionalizáció radikális felfogása szerint a tradicionális társadalmakat a dolgok meghonosult, időtlen rendjében való hit irányítja, amelyek a múltban gyökereznek, és a tekintély által legitimáltak. Az információ hiedelmeken alapszik, és a múlt eseményeiből keletkezik. Az élet és életforma értékeinek, az üdvösségnek és a hozzá vezető útnak a kijelölése, a problémamegoldás módja nem individuális, hanem közösségi meghatározottságú. A személyiség kollektív vagy kommunális, kívülről vagy felülről irányított. Az egyén a kollektív vagy közösségi rend szerint létrehozott. Akkor megy végbe a tradícióvesztés, amikor az egyén már nem tartozik az egészhez, és elveszti hitét a dolgok tradíciók által irányított rendjében. A tradícióvesztés oka a tudás kiterjedése és a kommunikáció felgyorsulása, a kultúra pluralizálódása és törede-

zettsége. A detradicionalizáció olyan világhoz vezet, amelyben az egyének nem képesek koherens és meghatározott szubjektumként létezni, életük eseményein kívül találják magukat, a választás alternatívái is készen kapottak, és az individualizáció következményeként a magáért felelős és autonóm ember válik értéké. Az együttélés teória azt hangsúlyozza, hogy a tradíciók az állandó újrafogalmazás, újratemtés állapotában vannak, és az úgynevezett „kvázitradíciók” létezésére hívja fel a figyelmet. A tradíciók mindig nyitottak, mindig a meghatározás kérdése, hogy mi a tradíció, és mi is az, ami tradicionális. Az emberek sohasem kizárólag a tradíciókon keresztül informáltak vagy autonómak. A szokások, szabályok, eljárások és előírások, amelyek folyamatosan ellenőrzik és szabályozzák az emberi viselkedést, felfedik a múltból jövő és újonnan létrehozott tradíciók tartós együtt létezését. A tradícióvesztés velejárolja az identifikációs problémák keletkezése. Az egyén a morális víziók versenyének és a kulturális azonosulási politikák harcának kiszolgáltatott. Az egyének nehezen kialakítható identitása társadalomszervező erővé válik. A tradícióorientált múlt és a poszttadicionális jelen vagy jövő között rengeteg az átmenet és a folyamatosság. Az európai kultúra bármelyik korszakában felfedezhető az, ami tradicionális és az, ami mint tradíció elveszett.

Calhoun (1995) a tradicionálist a tudás átadásának folyamata szerint értelmezi. A tudás átadásának hagyományos, nem formalizált, a kommunikáció helyi csatornáit használó, személyes módját a jelenkori társadalom tudásátadásával állítja szembe, ahol az a formalizált szabályok, intézmények segítségével és a tekintély erejével történik, nem személyesen, hanem közvetítő csatornákon keresztül. A mi megközelítésünk azt hangsúlyozza, hogy a detradicionalizáció elemzésének magába kellene olvasztania azt, ahogy a kulturális változásokat nagyon széles tartományban értelmezik a társadalomtudományokban. Megvan a veszélye annak, hogy a paraszttalanításon keresztülment társadalmakban nagyon különböző módokon értelmezik és értékelik a kulturális változásokat, mégsem mondhatunk le a paraszttalanítás kulturális következményeinek elemzéséről.

A kulturális paraszttalanítás a paraszti gazdaság modernizációja és farmerizációja a (strukturális paraszttalanítás) következményeként is érthető. A kulturális változásoknak azonban szintén vannak strukturális és gazdasági hatásai. A társadalmi és kulturális reprodukció, amely a gazdálkodói lét jelenét vagy jövőjét a múlttal kötheti össze, megszakítható, másrészt a történelmi múlt elemei újraéledhetnek, és kulturális fontosságot nyerhetnek radikálisan más kontextusban, és ez átformálhatja a társadalmi újratermelést. Kiváló teoretikus munkák írták le az utóbbi években a „modern” vidékfejlődés kulturális komponenseinek szerepét. A „kultúragazdaság” fogalmának a felbukkanása vagy a „fogyasztói vidék” terminus egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy meghatározó változások történnek a vidék kulturális megértésében, feldolgozásában, és a reflexív modernitás korszakában mindez hozzájárulhat a mezőgazdasági vagy paraszti munka és élet megváltoztatásához. A késő modern ruralitás kulturális újraformálása azt is előrevetítheti, hogy a múlt, jelen és jövő strukturái közti kapcsolat alapjaiban újraértelmezhető például azokban a folyamatokban, amelyet az irodalom „múzeumizáció” vagy „örökségipar” néven ismer. Mindez azt is jelenti, hogy a paraszttalanítás inkább a retradicionalizációhoz vagy Hobsbawm „létrehozott”, „kitalált” tradíciójához és kevésbé a tradícióvesztéshez vezet.

Bruckmeier és Kopytina (2001) tanulmánya a vidék és mezőgazdaság kolonizációjának fogalmát vezeti be, amely azt jelenti, hogy a paraszti társadalmak más társadalmi struktúrák, csoportok és értékek hatása alá kerülnek, annak ellenére, hogy a parasztság megtartja tradícióit és a vidéki társadalomban elfoglalt szerepét. Nyitott kérdés, hogy a mezőgazdaság és a vidék kolonizációja, amely a modernizáció és a globalizáció függvénye, képes-e definitív változásokat eredményezni a kulturális újratermelésben. Túl tudja-e élni a parasztok kulturális ellenállásának bármely formája a késő modernitás politikai és információs intervencióit?

6.5. *Parasztalanítás a magyar társadalomban*

Az elemzés kiindulópontja, hogy álláspontom szerint a magyar társadalom paraszttalanítása a jelenkori vidéki társadalmi változásokat alapjaiban meghatározó, megfordíthatatlan folyamat. Harcsa István (2003) a Századvég paraszttalanítás vitájában hangsúlyozta, hogy egy társadalmi osztály sohasem szűnik meg oly módon, hogy egyidejűleg tűnik el összes strukturális, társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzője és produktuma. Azok egyes elemei tovább élnek, és éppen ezért korai a parasztság eltűnését feltételezni, mert nem látható a folyamat vége, és a magyar társadalomban még léteznek a paraszti állapot meghatározói. Harcsa az ezredfordulóra beállt állapotok jelölésére a hanyatlás megjelölést javasolta a parasztság eltűnése helyett. Érvei szerint az ezredfordulón a családi mezőgazdasági termelők a paraszti jellegű léthelyzet keretei között éltek (agrártermelés családi szervezetben), és még nem lehetett látni társadalmi állapotváltozásuk irányát, mint ahogy saját identitásuk és a „paraszt” külső, össztársadalmi szóhasználatának fordulatait sem. Kovács T. (2006) elfogadta a paraszttalanítás tételét a vizsgált dimenziókra, ugyanakkor szerinte a mai magyar társadalom egyéni gazdálkodóinak az esetét tekintve nem a parasztság eltűnése, hanem inkább csak átalakulása történt, igaz egy elég kis számú csoport esetében. A jelen fejezet paraszttalanítás felfogását követve, amely a jelenség többdimenziós elemzésének a szükségességét hangsúlyozta, én nem látom a „paraszt” fogalom használatának érvényességét egyetlen vidéki szereplőcsoportra vonatkoztatva sem. A családi mezőgazdasági termelés újjászületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. A jelenkori egyéni, családi termelők mezőgazdasági vállalkozók, a piaci viszonyok között nem is lehetnek mások. Identitásukban a paraszti meghatározottság esetleg a származásra, de nem a saját társadalmi állapotukra vonatkozó elem. Az underclass állapotba süllyedt vidéki szegénység és a részidős mezőgazdasági termelők tömegeinek parasztként történő azonosítása gazdasági döntéseik autonómiájának a korlátozottsága, a mindennapi kultúra, a normák és értékek külső irányultságának és meghatározottságának a növekedése, a helyi közösségszerveződés új tendenciáinak következtében kétséges. A tömeges proletarizáció és a piacgazdaságba integrálódó közepes és nagyobb magángazdaságok tulajdonosainak polgárosodása, a fiatalabb generációk értékvalasztásai és mobilizációs törekvései felülírták a paraszti léthelyzet továbbélésének szocializmusban is fennmaradó elemeit. A „paraszt” és a „paraszti” mint a maga univerzális egységében (és összes dimenziójában is jelen levő) strukturális helyzet és kulturális állapot vagy specifikus társadalmi csoport (réteg, rend) nem része a jelenkori magyar társadalomnak.

A paraszttalanítás magyarországi sajátosságainak megértéséhez a fejezet ajánlott kutatási logikája szerint az európai tendenciákkal történő összehasonlítás használható, amely szerint a következő eredményre jutottam:

A később iparosodó európai régiók paraszttalanításával összehasonlításban elsőként a hazai mezőgazdaság- és parasztságtörténet valós specifikumait lehet kiemelni, mint például a kettős üzemstruktúra és a településszerkezet, valamint a mezővárosi településforma sajátosságait, amelyekről gazdag szakirodalom áll rendelkezésre, amelyeket ebben a fejezetben részletesen nem tárgyalok.

Másodszor a politika szerepét hangsúlyoznám a parasztság létrehozásában és eltűnésének folyamatában. A parasztság létrehozását a jobbágyfelszabadításhoz és korszakához kapcsolom, és „történeti parasztságon” azokat értem, akik a jobbágyfelszabadítás és a kollektivizáció két hulláma között működtek mezőgazdasági kisüzemeket. Kósa László paraszti polgárosulásról írt könyvének javasolt korszakolását gondolom magam is a parasztfogalom történeti határainak mindazokkal a megszorításokkal, amelyeket az idézett történész és néprajztudós kollegák megfogalmaztak. Gunst Péter javaslatát követve azokat a társadalmi csoportokat is a történelmi parasztsághoz tartozóként fogadhatjuk el, akiknek nem volt, vagy csak nagyon kevés földtulajdona, de minden bizonnyal a történeti parasztsághoz tartozónak érezték magukat. A politika szerepe mind a parasztság jobbágyfelszabadítással történő létrehozásában, mind a magyar társadalom paraszttalanításában egyértelmű, ha nem is minden részletében van tisztázva. A parasztság Kárpát-medencei változatának létrehozása, később a nagybirtok állami védelme, a háborús gazdaságpolitikák bevezetése és egy sor megszorító intézkedés, majd a földosztás, a két kollektivizáció, a kádári modernizáció, majd a rendszerváltás utáni reprivatizáció és liberalizáció, a vidékfejlesztési rendszer európaizálásának kísérlete az állami, hatalmi intervenció nem egyforma és nem azonos esetei. A paraszttalanításhoz vezető hatalmi intervenciók leginkább közös eleme, hogy kivétel nélkül rendkívül agresszívnak bizonyultak a XX. század második felében, és jószerevével semmilyen teret sem engedtek a vidéki autonóm szerveződéseknek, a helyi lakosság aktív részvételének és a vidéki társadalom organikus átalakulásának. Harcsa István figyelmeztet arra, hogy a hatalmi beavatkozásoknak is megvoltak a maguk határai, és csak akkor bizonyultak időállóknak, ha teret nyitottak az éppen folyamatban levő társadalomszerveződési folyamatoknak, vagy éppen legalizálták azokat.

Harmadszor célszerű a kollektivizáció következményeinek újragondolása a paraszttalanítás szempontjai szerint. Több szerző is arra hívja fel a figyelmet, hogy a paraszti gazdálkodás és létforma számos eleme túlélte a szövetkezesítést. Az empirikus példák szerint a magánföldtulajdon rendszerének megszüntetése nem törölte el totálisan azt, amit általában a parasztin értünk, és a polgárosodáshoz hasonlóan érdemes a paraszttalanítást is több dimenzióban történő elmozdulások vizsgálatával értelmezni. Hogyan értékelhető például a kollektivizáció és modernizáció magyarországi modellje, amely egyrészt az erőszakos kollektivizációval felszámolta a történeti parasztság gazdasági létének alapjait, másrészt később utat nyitott a családi keretek között végzett mezőgazdasági termelés soha korábban nem tapasztalt piacosodása előtt? A '70-es évek közepén a kisüzemi mezőgazdasági termelésben ismeretes módon minden korábbi korszaknál magasabb volt a piacra kerülő termékek aránya.

Negyedszer, magyar (közép-európai) sajátosság, hogy amíg a mezőgazdasági termelés és a mezőgazdasági termelők száma folyamatosan és radikális csökkent 1990-et követően, a vidéki lakosság aránya 1994-től az ezredforduló időszakáig évente átlagosan a teljes népesség 0,7%-ával nő. Valami olyasmi történik a vidéki Magyarországon és Közép-Európa más régióiban is, ami nem illeszkedik a paraszttalanítást más Green Ring országokban követő rurális exodus folyamatához. Portugáliában vagy például Görögországban a mezőgazdasági termelés gazdaságon belüli súlyának és a mezőgazdasági termelők összes foglalkoztatotton belüli arányának gyors csökkenését a vidékiek nagyarányú, városokba vagy külföldre történő elvándorlása követte.

Az 1990 után történtek világosan mutatták, hogy a paraszttalanítás nem pozitív előjelű folyamat, inkább kiegyensúlyozatlan, átmeneti időszakot jelöl, és nem tévesztendő össze a polgárosodás Szelényi-féle tételével. A tömeges vidéki polgárosodás a '90-es években megállt, bár ez nem indított el elvándorlást, sőt mint láttuk, a falvak lakossága intenzíven nő az évtized közepétől. Ez nem sikertörténet: a vidékiek tömegei veszítették el végleg felhalmozott (kevéske) anyagi, tudás- és kapcsolati tőkéiket és azt a képességüket, hogy valamilyen módon ellenálljanak a gazdasági, politikai vagy társadalmi nyomásnak és kényszereknek. Az EU későn iparosodó társadalmaiban a paraszti állapot elvesztése tömeges migrációt váltott ki, és minőségi változásokhoz vezetett a gazdálkodás és a szakképzettség területein. A paraszti létet az életképesség más formái váltották fel. Nálunk a vidéki lakosság aránya nem változott drámaian, de a túlélés vagy a gazdasági felhalmozás és gazdálkodás (utó)paraszti képessége és készsége darabokra esett szét. Az új vidéki társadalom régi és új szereplők egyvelege, de igen kevés kapcsolattal a történeti parasztsághoz. A szákcúcs szocialista modernizálás és a poszt-szocialista korszak elégtelen vagy egyenesen rossz politikai döntései egyaránt felelősek ezért.

Ötödször a nemzetközi összehasonlítás során felbukkanó fogalomhasználati eltérések miatt lényeges hangsúlyozni, hogy a visszaparasztosodás (repeasantisation), ellentétben a fogalomhoz kapcsolódó, a szabad paraszti hagyományok és állapot iránti nosztalgia miatt elsősorban az észak- és nyugat-európai elemzők által képviselt pozitív várakozásokkal, a magyar közbeszédben és tudományos fogalomhasználatban is a szegényparaszti gazdálkodás, mentalitás és kulturális normák nem kívánt újraszületését jelenti.

Összefoglalva a „történeti parasztságot” a magántulajdonnal, a háztartás megélhetési forrásai között a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, az élelmiszertermelés hiányzó karakteres specializációjával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével, a gyenge társadalmi mobilitással és a paraszti típusú nyilvánosság által szervezett közösségekhez tartozással tartom jellemezhetőnek.

A fentiekben idézett gondolatmenet szerint kísérlem meg mind a strukturális, a kulturális és a társadalmi paraszttalanítás honi folyamatainak rövid bemutatását a Green Ring kötetben publikált tanulmányom alapján.

A strukturális paraszttalanítás elemzése a parasztság létrehozását a jobbágyfelszabadítás rendelkezéseinek, végrehajtásainak, majd a kettős mezőgazdasági üzemsztruktúra létrejöttének tulajdonítja. Az 1945-ös földosztás a parasztság létrehozásának kiterjesztett állami projektjeként jelenik meg. A strukturális paraszttalanítás fokozatai a kollek-

tivizációban, a kádári modernizációban és a posztszocialista rurális átalakulásban jelelhető meg, hangsúlyozva, hogy a történeti parasztság teljes eltűnése a '90-es években történt meg. A posztszocialista korszakban a vidék diverzifikáltabbá, sokszínűbbé vált annál, mint amilyen a szocializmus évtizedeiben volt. A sokszínűsödés a '90-es évek vidéki átalakulásának meghatározó sajátossága. Arra utal, hogy az élelmiszertermelés a '90-es évek strukturális változásait követően többé nem a vidék domináns gazdasági ágazata, bár a vidékiek nagy tömegei valamilyen módon kapcsolatban maradtak a mezőgazdasági termelés különböző változataival. A rurális társadalomban többfajta szereplő és csoport van, mint korábban. A vidéki települések társadalmi szegmáltabbá vált a jövedelmi-anyagi különbségek és az etnikai-kulturális változatosság növekedésével, a megélhetési stratégiák diverzifikálódásával.

Új rurális imázsok és politikai hálózatok jöttek létre a '90-es években, amelyek váltak egy-egy vidéki társadalmi csoport képviselőjévé, és a vidék jelentéséről, meghatározásáról folyó társadalmi és politikai viták az évtizedben felélénkültek.

Ez a sokszínűsödés a szocialista redisztributív struktúrák szétmállásával bekövetkezett fragmentáció, széttöredezés és az egyéni lehetőségek új strukturális kereteiben megy végbe. A sokszínűsödés, diverzifikálódás nem normatív, hanem leíró fogalom. A vidéki társadalom, gazdaság és kultúra diverzifikációja nem önmagában vett érték, elsősorban a politikai döntések és intézkedések következménye, amelyek csak időnként (például a föld kárpótlás) és nagyon áttételesen találkoztak a vidéki szereplők érdekeivel.

A magyar településstruktúra lassabban változott, mint a társadalom vagy a gazdaság. A falusi lakosság részesedése a szocializmus végére a korábbi 60%-ról 35–40%-ra esett vissza, de ez a csökkenés sokkal inkább a települések adminisztratív osztályozásának volt az eredménye, mint az urbanizációs folyamatoknak. Az életkörülmények, a gazdaság és társadalomstruktúra az új városok nagyobb részében és a történelmi mezővárosokban nem különbözik alapvetően a nagyközségektől. A '90-es években a városi-falusi különbség inkább nőtt, mint csökkent, és a magyar társadalom hosszú ideig rurális és városi részre tagozódhat. A '90-es években a rurális gazdaság- és társadalomstruktúra sok eleme modernizálódott, de még mindig nagy a szakadék a városi és a falusi életminőség között, és a falusi lét sokkal hátrányosabb, mint a városi.

A történelmi parasztság újrateremtésének kísérlete beteljesítetlen terv maradt. A valóban működőképes, családi gazdálkodáson alapuló mezőgazdasági magánszektorhoz 50–80 000 kis- és középvüzelem tartozik, amelyek száma inkább csökkent az elmúlt években. A gazdaságilag fejlettebbnek számító Dunántúlon a földterület 67%-a társas vállalkozások használatában volt. (Egyedül az Alföldön művelik nagyobb arányban a termőföldet az egyéni gazdaságok, mint a társas vállalkozások, de ez az arány is alig teszi ki a teljes földterület 51–52%-át (KSH AMÖ, 2000). Az egyéni gazdaságok között 0,15–0,5 hektáros egységek aránya a legmagasabb (33,5%). 1991 és 2000 között 1,4 milliőről 960 000 ezerre esett az egyéni gazdaságok száma, és a KSH gyors termelési koncentrációt figyelt meg, ami az egyéni gazdaságok számának további csökkenését prognosztizálja (KSH Életmód – időmérleg, 1999/2000). A KSH és az MTA PTI „farmer” felvételei 1992–1995–1999 között szintén a földhasználat és mezőgazdasági termelés koncentrációját és centralizációját rögzítették. A teljes munkaidős mezőgazdasági magántermelők száma csak lassan nőtt a '90-es években, és az 1 201 015 mezőgazdasági termelést folytató háztartás 10–15%-a – Romány (2002) elemzése szerint 5%-a – tekinthe-

tő áruterelésre alkalmas mezőgazdasági kis- vagy középüzemnek. A részidős termelők aránya folyamatosan csökken.

A rurális hagyományokat a globalizáció radikálisan átalakítja, a terület- és vidékfejlesztési rendszer ellentmondásosan működik, az európaizáció a tényleges eredmények mellett konfliktusok sorozatának a forrása is. Mindezzel együtt az is igaz, hogy nem kizárólag hátrányos változásokat hozott az ezredforduló. Az államszocializmus bukása után új hatalmi struktúrák és szereplőcsoportok jöttek létre és erősödtek meg a vidékhez kapcsolódó politikai struktúrákban. Új elitek formálódtak a nemzeti és a helyi adminisztrációban és a gazdasági életben. A fejlesztési rendszerekben a korábnál több szakértő jelent meg, akik a rurális/lokális imázsok kialakításában aktív értelmiséggel együtt alkotnak olyan új társadalmi réteget, amely a helyi érdekeket és saját törekvéseit is képes hatékonyan megjeleníteni és képviselni. A monolit hatalmi struktúráktól történő elmozdulás a forráselosztás részlegesen decentralizált és sokszereplős rendszeréig minden ellentmondásával együtt az ezredforduló Magyarország legfontosabb reformjai közé tartozik.

A paraszttalanítás három (strukturális, társadalmi és kulturális) dimenziójában történő lényeges változások a magyar társadalomban a következők:

Strukturális paraszttalanítás

A strukturális paraszttalanítás olyan változásegyüttest jelöl, amelynek következtében a magyar és ezen belül a vidéki társadalom és gazdaság mezőgazdaságtalanítása (deagriculturalisaton) lényegében megtörtént, a „történelmi parasztság” mint társadalmi osztály, rend vagy csoport eltűnt, viszont a vidéki, falusi társadalom számbeli arányának és jelentőségének hanyatlása (deruralisation) nem következett be, vagy legalábbis üteme messze elmaradt a mezőgazdaság visszaesésétől. A paraszttalanítás mint strukturális folyamat azt jelenti, hogy míg az egyik oldalon a történelmi parasztságot jellemző szinthe összes minőség eltűnt, a magyar társadalom parasztsághoz kapcsolható strukturális elemeinek (például a vidékiek aránya, a vidéki és városi létfeltételek különbségei) nagyobb része, az ellenállást és túlélést biztosító paraszti gyakorlatok lehetsége nélkül, fennmaradt.

Társadalmi paraszttalanítás

A társadalmi paraszttalanítás a kistermelés társadalmi funkciójának változására vonatkozik a szocializmus alatt és az azt követő korszakban. Ennek az alapkérdései a következők:

Hogyan járult hozzá vagy hozzájárult-e egyáltalán a mezőgazdasági kisüzemi termelés a magyar társadalom paraszttalanításához, ha a paraszti gazdálkodás számos attitűdjét, gyakorlatát megőrizte? Mi volt a funkciója a kistermelésnek az élelmiszertermelők társadalmi meghatározottságát tekintve?

A csajanovi megközelítésben a paraszttalanítás annak a családi újratermelésre orientált gazdálkodásnak a felszámolását jelenti, amely inkább a társadalmi reprodukció

stratégiájának része, mint a profitszerzésé. A magyar parasztgazdaság, ahogy én látom, a XX. század első felében átalakulóban volt a családi gazdálkodástól a piaci és gazdasági felhalmozásra beállított termelés irányába. A paraszti termelés célja az önellátásra termelésen túl a felhalmozásban, mindenekelőtt a földvásárlásokban nyilvánult meg. A létrehozott javak valamilyen szintű fogyasztást leszámítva a termelésbe voltak visszaforgatva, és ezzel hatékonyan járultak hozzá a paraszti státus megőrzéséhez. A szocialista korszak kistermelése ezt az átmeneti állapotot reprodukálta, vagy egy másik szinten konzerválta a paraszti állapotokat? A kistermelés piacorientáltsága a szocialista korszak végéig magas volt. A termelés profitját a szocialista gazdasági, jogi és hatalmi környezet miatt mégis elsősorban fogyasztásra fordították inkább, és nem a gazdaság bővített újratermelésére, ezért a magyar állapotokat fordított csajanovi modellként lehetne értelmezni. Az intenzív kistermelés a szocialista Magyarországon a bővített társadalmi újratermelés része volt, amely átirta és átirányította a kulturális normákat, és szétzilálta a paraszti állapot történelmi kereteit. A családszerkezet és a nemi szerepek régi rendje felborult, a nők társadalmon és családon belüli helye radikálisan változott. A vidéki élet normái és értékei feletti kontroll a globalizáció korában jelentős részben a nem helyi intézményekhez (média, politika) került.

A vidék népesség túlélő- és ellenálló képessége jelentősen meggyöngült, ami igazán csak a rendszerváltást követően érezte a hatását. A '70-es és '80-as években felhalmozott különböző tőkefajták elégtelennek bizonyultak a '90-es és az ezredfordulót követő évek kedvezőtlen változásainak az ellensúlyozásához. A szocialista korszak kistermelői modernizálták a lakásaikat, hozzá tudtak jutni számos fogyasztási cikkhez, hatékonyan segítettek gyerekeik iskolai és társadalmi mobilitását, de újratermelték saját társadalmi helyzetüket. Olyan típusú gazdálkodási tőkét szereztek és halmoztak fel, amely kevés kivételtől eltekintve nem bizonyult konvertibilisnek. A jelenkori egyéni gazdálkodók sikerre egészen más tőkefajták birtoklását (hitel- és támogatásszerzés, network kapacitás, projekt) és átváltási képességét kívánja meg.

Kulturális paraszttalanítás

A paraszti kultúrát a nemzeti kultúra egyik forrásának tekintették a XIX. és a XX. században is. A rurális a nemzeti imázsok és szimbólumok integráns része volt. A vidék paraszttalanítása és az ezzel kapcsolatos ezredvégi strukturális reformok nem elszigetelt társadalmi változások; erőteljes hatással vannak a magyar társadalom legkülönbözőbb csoportjaira, a posztszocialista és posztmodern nemzeti szimbólumokra és imázsokra is.

A vidék paraszttalanításának a kulturális tradícióvesztés a leghangsúlyosabb eleme. A kései szocializmus társadalmi újratermelésében az egyének és családok gazdasági felhalmozása a fogyasztási céloknak volt alárendelve, ami a paraszti társadalom intézményeinek funkcióvesztésével együtt közvetlenül vezetett a történelmi parasztság értékeinek és hagyományainak eróziójához. A paraszti társadalom intézményei, az egyének értékeit, viselkedését és szokásait ellenőrző közösségi kontroll véglegesen a '90-es években adta át helyét a fogyasztói társadalom globalizáció által hatékonyan közvetített értékeinek.

A történeti parasztság közösségeinek szétesése még a XIX. században kezdődött, de nem vált teljessé a szocialista rendszerben sem. A helyi társadalmak értékeit és viselkedésmintáit erős közösségi kontroll szabályozta egészen az ezredforduló környékéig. A közösségi kontroll, az öltözködés, a fogyasztás, a köszönés, a gyász vagy az ünnepelés kötelező, bár korántsem középkorias vagy változásra képtelen formáival, a külvilág veszélyei elleni védekezésnek és a kockázat minimalizálásának volt az eszköze. A közösségi kontroll túlélte gazdasági bázisának, a magántulajdonnak az eltörlését, és a vidékiek még hosszú ideig számíthattak arra, hogy a közösségi kontrollal szabályozott érték- és normavilág valamilyen védelmet, legalább az összetartozás és közös sors érzését kínálja.

Ez volt a legfontosabb erő, ami a nagycsaládok, az egyházak, az iskola és más intézmények társadalomszervező erejének gyöngülése idején összetartotta a rurális társadalmakat. Úgy gondolom, a közösségi kontroll történelmi parasztsághoz köthető formáinak a végleges szétesése a '90-es években történt meg. A nemzetközi kutatások beszámolnak arról, hogy a rurális közösségek korántsem élettelenek, de Magyarországon ez egy új viszonyrendszer, amelynek gyenge a perszonális és intézményes kapcsolata a történeti parasztság közösségeivel.

A jelenkori *vidéki közösségek* kutatása a vidéktudományok egyik nagy adóssága. Ennek egyik oka lehet, hogy az utolsó húsz év minden szempontból átmeneti időszak volt, és a kutatások elsősorban a strukturális változásokra irányultak. A helyi társadalmak közösségi szerveződéséről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. Kotics (2007) közösségi kutatásokkal foglalkozó dolgozata egyetlen olyan munkát nevez meg, amelyik a jelenkori vidéki közösségekről született. A vidéki településekről nagyon sok leírást, adatot publikáltak, de alig van köztük olyan, amely a *közösség szerveződésére*, a *közösségi értékekre* vonatkozna. Az átrendeződés időszakában az egyéni stratégiák lehetnek sikeresebbek, a bizalomhiány, az együttműködési készség csökkenése és az *individualizáció* vélhetőleg még az egymásra utalt kisközösségeket, korábbi (viszonylagos) szorosabb együvé tartozását is meggyengítette. A közösség tanulmányozása valószínűleg nem csupán a vidéktudományok adóssága.

A Kelet-Közép-Európa más országaiban végzett kutatások pedig azt mutatják, hogy a *lokális közösségek* távolról sem halottak. Pawel Starosta még az ezredforduló környékén szervezett nemzetközi összehasonlító kutatást a helyi közösségek vizsgálatára. Az európai országok közül Lengyelországban és Bulgáriában ellenőrizte az empirikus szociológia kutatási eszközeivel a helyi közösségek működését. Úgy találta, hogy a helyi társadalmak szerveződésében a közösségnek változatlanul integratív szerepe lehet. A közösség (community) helyett a *társadalmi kötődés* fogalmát ajánlja a posztzocialista helyi társadalmak szerveződésének a vizsgálatához. Az együvé tartozás erőssége, a kötődés hiánya vagy megléte nem a lakosság nagyságától vagy összetételétől függ szerinte, hanem attól, hogy az adott település infrastruktúrája mennyire felszerelt, a feltételek megfelelnek-e a lakosság szükségleteit. A *morális kötődés*, amelyet nem a tradíció vagy a közelség, hanem az egyéni értékek alakítanak, helyi tőkét jelent, amely hozzájárulhat a közösségek fejlesztéséhez. A biztonság iránti igény is az átrendeződő vidéki társadalmak lényeges komponense.

A magyar helyi közösségekben az új társadalmi kötődés nehezebben formálódik. Ebben bizonyára jelentős szerepet játszik, hogy a gyors és radikális privatizáció és piaci átmenet miatt már a kilencvenes évek első felében sokkal nagyobbak voltak a társadalmi különbségek a magyar rurális társadalomban, mint a cseh, lengyel, szlovák, bolgár és orosz falvakban. Váradi Mónika (2007) világosan megadja a *zaklatott közösségi viszonyok* okát Andor, Kuczi és Swain (1996) szociológiai elemzésére, valamint Órszigethy Erzsébet (1995) szociográfiáira utalva. Az új korszak nagyobb földtulajdonosainak nagyobb része nem a helyi közösségekből került ki. A falvak potenciális vezető rétegét nem kapcsolják az együvé tartozás kötelékei a helyiekhez. Az új társadalmi kötődésnek nem volt igazán mintaadó csoportja. A földárverések és a választások, egyszóval a politika beavatkozása, erős helyi konfliktusok kialakulásához vezetett. Tímár Judit (2007) a társadalmi nemek változó helyzetével hozza kapcsolatba a *közösség funkcióváltását*. A férfiak kiesnek hagyományos nemi szerepeikből, amelynek a része volt a család képviselője és a közösség ügyeiben történő részvétel, amelyet a nők sem vesznek át tőlük, mert a család ellátásában növekedtek a terheik. Glózer Rita (2007) szerint a *közélet eróziója* nagymértékben rontja a közösségformálódás esélyeit. A sikeres helyi közösségek többnyire egy karizmatikus vezető teljesítményével párosulnak, ami kockázatos, mert a személy változásával megszűnik a közösségi siker legfontosabb feltétele. Az új társadalmi kötődés létrejöttének, ahogy Starosta is figyelmeztet rá, van köze a település fejlettségéhez. Csurgó Bernadett (2010) a sikeres városkörnyéki településeken a társadalmi kötődés létrejöttének új útjait figyelte meg. A kitelepülő városiak egy részének a stabil értékei közé tartozik a *közösséghez tartozás megélése*. A városokból való kitelepülésnek is ez az egyik célja. Kapcsolatot tudnak teremteni a helyiekkel, aktívan részt vesznek a közösségépítésben és az új társadalmi kötődések létrehozásában. High és Nemes (2007) szerint az uniós fejlesztési programok, különösen a LEADER, a *közösségépítés* hatékony formáit kínálják.

Kevés olyan hagyománya van a történeti parasztság világának, amely túlélte a XX. század második felét, és „erős, bensőséges viszonytal kapcsolná a jelent a múlthoz, másrésztől azonban tanúi vagyunk bizonyos vidéki, kulturális újjászületésnek is. A táncmozgalom változatlanul élénk és népszerű”. Régi és új ételek elkészítésének a módjait tanuljuk meg, a borkultúra újraéledt, az Állami Népi Együttes újra „formatervezi” a népdalokat és néptáncokat, a helyi elit hatalmának legitimálását találta meg a lokális tradíciók újratereztésének folyamatában, az emlékműveket és emlékhelyeket letisztogatják, és újakat állítanak fel, a turistáipar újraterešti a rurális értékeket. A rurális imázsok gazdasági funkciót kaptak a terület- és vidékfejlesztés új rendszerében. A fejlesztési forrásokért folytatott verseny arra ösztönzi a helyi eliteket, hogy új diszkurzív stratégiákat és imázsokat teremtsenek. A tervekészítő és szakértő elitek, a vidékfejlesztés befolyásos szereplői a vidék kulturális újratereztésének folyamatában tudják hatalmukat megerősíteni. A mindennapi beszédben a „vidéki” és a „paraszti” jelentése leértékelődik, de a vidékkel kapcsolatba kerülő fogyasztói osztályok, a turisták és más látogatók felfedezik rurális értékeit és kincseit. A háztartások gazdasági pluriaktivitását, amely a középparasztság gazdasági stratégiája volt, a városiak is mind nagyobb számban alkalmazni kezdik, és megértőbbé válnak a paraszti és rurális történelem iránt. Folyamatban van az új rurális tradíciók kitalálása és újratereztése.

Mi lehet a kulturális következménye a vidék paraszttalanításának, ha a múltat a jellel és még inkább a jövővel összekötő bensőséges kapcsolat megszakadt? A későn iparosított európai régiókban a modern nemzetek létrehozását hatékonyan kapcsolták össze a paraszti hagyományokkal. A tradícióvesztés Skandináviában, Írországban és a mediterrán országokban organikus folyamat volt a nálunk történetekhez képest. A modernitás létrehozása a parasztk és utóparasztk részvételével történt, és találkozott érdekeikkel. Magyarországon a tradícióvesztés és tradícióteremtés folyamatban van, de eddig a kívülállók, a rurális elitesoportok, a betelepülők, a szakértői osztályok aktívabbak voltak a vidék kulturális újrafogalmazásában, mint a parasztk jelenleg is vidéki településeken élő leszármazottjai. ◀

Csík-szentdomokos (papír, szén, pasztell; 2012)

KOVÁCH IMRE (1953) egyetemi tanár, az MTA Szociológiai Intézetének igazgatója.